

Voorstel kerndoelen VSO

Alle uitstroomprofielen

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Voorstel Kerndoelen vso

Alle uitstroomprofielen

December 2011

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

© 2011 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Alle rechten voorbehouden. Mits de bron wordt vermeld is het toegestaan om zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren dan wel op andere wijze te verveelvoudigen.

Auteurs: Projectgroep Passende kwalificaties - kerndoelen vso

In opdracht van: Ministerie van OCW

Informatie

SLO

Secretariaat: Speciaal onderwijs

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 664

Internet: www.slo.nl

E-mail: so-po@slo.nl

AN: 2.5517.434

Inhoud

Preambule bij de kerndoelen voortgezet speciaal onderwijs	5
1. Leergebiedoverstijgende kerndoelen voor het vso	11
2. Kerndoelen uitstroomprofiel Vervolgonderwijs	23
3. Kerndoelen uitstroomprofiel Arbeidsmarkt	41
4. Kerndoelen uitstroomprofiel Dagbesteding	71

Aan de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Mevrouw J.M. van Bijsterveldt-Vliegenthart
Postbus 16375
2500 BJ Den Haag

Datum	Ons kenmerk	Uw kenmerk
18 juli 2011	SO/5517/11-326	
Doorkiesnummer	Fax	E-mail
(053) 4840 210	(053) 4307 692	b.vanleeuwen@slo.nl
Betreft		
Aanbiedingsbrief <i>Voorstel</i> <i>Kerdoelen vso</i>		

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Mevrouw de Minister,

Voorliggend *Voorstel kerndoelen voor het voortgezet speciaal onderwijs* is het resultaat van een proces dat door SLO, in nauwe samenwerking en afstemming met betrokkenen van scholen voor voortgezet speciaal onderwijs (vso) en andere deskundigen, gedurende twee jaren werd begeleid. Het voorstel behelst de eerste generatie kerndoelen voor het voortgezet speciaal onderwijs. Daarmee worden de inhoudelijke kaders aangereikt die richting geven aan het onderwijs aan speciale leerlingen in het vso.

Het wetsvoorstel *kwaliteit (voortgezet) speciaal onderwijs* legt de taak van scholen voor voortgezet speciaal onderwijs (vso-scholen) wettelijk vast: het onderwijs inrichten in één of meer uitstroomprofielen, te weten Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding.

In opdracht van het ministerie van OCW heeft SLO, in nauwe samenwerking met vele betrokkenen uit het veld, kerndoelen ontwikkeld bij de in te voeren uitstroomprofielen in het voortgezet speciaal onderwijs. Met kerndoelen die per uitstroomprofiel zijn geformuleerd, wordt geregeld aan welke eisen het globale onderwijsaanbod van het vso moet voldoen. Zij bieden het vso de inhoudelijke kaders bij de vormgeving van het onderwijs. De kerndoelen zijn afgestemd op de verschillende doelgroepen binnen elk uitstroomprofiel. Zij bieden daardoor ruimte voor onderwijskundig maatwerk. De kerndoelen zullen worden opgenomen in een Algemene Maatregel van Bestuur (AmvB).

SLO

Bezoekadres
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede
Nederland

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40
F +31 (0)53 430 76 92
E info@slo.nl
W www.slo.nl

ING Bank 66 48 51 908
KvK Oost Nederland 06085916

Afstemming

Bij het formuleren van kerndoelen is nauw aangesloten bij de formuleringen die zijn gebruikt bij de kerndoelen voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs. De kerndoelen bouwen voort op de kerndoelen voor het primair onderwijs en het speciaal onderwijs én leggen de grondslag voor een soepele doorstroming naar vervolgotrajecten in onderwijs, arbeid of dagbesteding.

Ten aanzien van de kerndoelen die zijn ontwikkeld voor de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding is voor wat betreft de inhoud, het begrippenkader en taalgebruik, tevens aansluiting gezocht bij de kwalificatiestructuur van het beroepsonderwijs. Hiermee wordt bevorderd dat onderwijsresultaten van leerlingen herkenbaar zijn op de arbeidsmarkt.

Kerndoelen per uitstroomprofiel

Het voortgezet speciaal onderwijs bereidt leerlingen voor op hun latere functioneren in de samenleving. Dat kan zijn binnen een vervolgopleiding, arbeid of dagbesteding. In het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs vormen de kerndoelen onderdeel van het onderwijsprogramma van het vmbo, havo of vwo. In de uitstroomprofielen Arbeidsmarkt en Dagbesteding zijn naast de sets met leergebiedspecifieke kerndoelen ook kerndoelen ontwikkeld gericht op voorbereiding op arbeid en dagbesteding

De invoering van kerndoelen moet ertoe leiden dat alle leerlingen tot optimale (leer)opbrengsten komen en, uiteindelijk, optimaal als burger kunnen participeren in de Nederlandse samenleving, en zo zelfstandig mogelijk kunnen functioneren op de gebieden wonen, werken, en vrijetijdsbesteding. Daartoe is meer nodig dan onderwijs gebaseerd op kerndoelen per vak- of leergebied. Daarom maken ook leergebiedoverstijgende kerndoelen deel uit van de kerndoelen voor het voortgezet speciaal onderwijs. Zij reiken kaders aan waarbinnen specifieke aandacht kan worden besteed aan de thema's leren leren, leren taken uitvoeren, leren functioneren in sociale situaties en het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Tot slot

Het voortgezet speciaal onderwijs staat voor een belangrijke stap in haar ontwikkeling. De emancipatie tot een onderwijssoort die een gedifferentieerd onderwijsaanbod van hoogwaardige onderwijskwaliteit levert, dat is het wenkend perspectief waar het wetsvoorstel Kwaliteit richting aan geeft. Met de voorliggende kerndoelen krijgt het vso een impuls voor verdere inhoudelijke kwaliteitsverbetering.

Hoogachtend,

Prof. dr. J.J.H. van den Akker
algemeen directeur

Bijlagen:

1. Voorstel kerndoelen voor het voortgezet speciaal onderwijs
2. Passende kwalificaties – kerndoelen vso: procesverslag
3. Cd-rom met achterliggende documentatie

SLO

Bezoekadres
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede
Nederland

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40
F +31 (0)53 430 76 92
E info@slo.nl
W www.slo.nl

ING Bank 66 48 51 908
KvK Oost Nederland 06085916

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

SLO
Bezoekadres
Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede
Nederland

Postadres
Postbus 2041
7500 CA Enschede
Nederland

T +31 (0)53 484 08 40
F +31 (0)53 430 76 92
E info@slo.nl
W www.slo.nl

ING Bank 66 48 51 908
KvK Oost Nederland 06085916

Preambule bij de kerndoelen voortgezet speciaal onderwijs

Inleiding

De eerste generatie kerndoelen voor het voortgezet speciaal onderwijs vormt het fundament voor de onderwijsinhoudelijke inrichting van dit vso in drie uitstroomprofielen:

- het uitstroomprofiel gericht op doorstroom naar het vervolgonderwijs (mbo, hbo en wo);
- het uitstroomprofiel gericht op doorstroom naar de arbeidsmarkt;
- het uitstroomprofiel gericht op doorstroom naar dagbesteding.

De onderwijsinhoudelijke inrichting van het voortgezet speciaal onderwijs is gebaseerd op de uitstroombestemmingen van vso-leerlingen in de afgelopen jaren.

Met het vaststellen van de drie uitstroomprofielen maakt de overheid duidelijk waaraan het voortgezet speciaal onderwijs is gehouden bij de vormgeving van haar onderwijs.

De wettelijke verankering van de drie uitstroomprofielen biedt het voortgezet speciaal onderwijs een aanknopingspunt in de richting van een meer opbrengstgerichte manier van werken in het vso.

Drie uitstroomprofielen

De uitstroomprofielen in het voortgezet speciaal onderwijs zijn gebaseerd op de feitelijke werkwijze die het vso in de afgelopen jaren op eigen initiatief heeft gehanteerd. De wettelijke verankering van uitstroomprofielen maakt enerzijds duidelijk waartoe het vso is gehouden bij de vormgeving van haar onderwijsaanbod, in die zin beperken uitstroomprofielen de relatieve vrijheid van het vso, anderzijds biedt deze wettelijke verankering het vso houvast. Houvast bij de vormgeving van het onderwijs, bij de communicatie naar belanghebbenden en betrokkenen en niet in de laatste plaats, bij het nastreven van opbrengsten.

De uitstroomprofielen worden hieronder kort geschetst. Per uitstroomprofiel wordt ingegaan op de doelstelling en de doelgroep (leerlingen).

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Leerlingen

Leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs zullen vaak vanuit het speciaal onderwijs instromen. Andere leerlingen komen uit het (speciaal) basisonderwijs of stromen tussentijds in vanuit het voortgezet onderwijs. De leerlingen hebben een indicatie voor cluster 1, 2, 3 (op grond van een lichamelijke beperking, epilepsie of langdurige ziekte) of 4. De verschillen tussen leerlingen kunnen groot zijn. Gemeenschappelijk is dat zij, cognitief gezien, in staat worden geacht examen te doen en een diploma te halen. Zij zijn echter vanwege specifieke beperkingen of stoornissen op ondersteuning aangewezen. De behoefte aan ondersteuning is zodanig dat deze niet in het regulier voortgezet onderwijs gegeven kan worden. In het voortgezet speciaal onderwijs wordt deze ondersteuning geïntegreerd in het onderwijsprogramma. De behoefte aan ondersteuning zal per leerling en per leeractiviteit kunnen verschillen en zal dus om maatwerk vragen.

Doelstelling

Het onderwijs in dit uitstroomprofiel is gericht op het behalen van een regulier diploma vmbo (inclusief aangepaste trajecten zoals leerwerktrajecten), havo of vwo, op doorstromen naar vervolgonderwijs (mbo, hbo, wo) of terugstroom van de leerling naar het reguliere onderwijs. Het onderwijsprogramma in dit uitstroomprofiel sluit nauw aan op de kerndoelen en

exameneisen die gelden voor het regulier voortgezet onderwijs. De leerlingen in dit profiel moeten voor een diploma aan dezelfde eisen voldoen als de leerlingen in het regulier onderwijs. Het vso staat daarmee voor de complexe taak om binnen deze reguliere kaders maatwerk te realiseren.

Het onderwijs in dit uitstroomprofiel richt zich niet alleen op de voorbereiding op vervolgonderwijs, maar ook op het leren omgaan met de beperking en op bevordering van de zelfredzaamheid van leerlingen. Het gaat in het vso ook om de ontwikkeling van competenties op het gebied wonen, vrije tijd en burgerschap. Zelfredzaamheidscompetenties zullen een belangrijke plaats in het onderwijs moeten krijgen, opdat de leerling zo zelfstandig mogelijk door het leven kan gaan. Bovendien zal er tijdig een plaats in het onderwijsaanbod moeten worden ingeruimd voor de transitie naar het vervolgonderwijs.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

Leerlingen

Het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is er voor leerlingen in de leeftijd van circa 12 tot maximaal 20 jaar bij wie tijdens de overgang naar het vso wordt ingeschat dat zij (eenvoudige) werkzaamheden zullen kunnen verrichten in loonvormende arbeid op de arbeidsmarkt, maar niet een volledig kwalificerend diploma kunnen behalen. Zij zijn echter ook vanwege specifieke beperkingen of stoornissen op ondersteuning aangewezen. De behoefte aan ondersteuning is zodanig dat deze niet in het voortgezet onderwijs gegeven kan worden. In het voortgezet speciaal onderwijs wordt deze ondersteuning geïntegreerd in het onderwijsprogramma. De behoefte aan ondersteuning zal per leerling en per leeractiviteit kunnen verschillen en zal dus om maatwerk vragen.

Doelstelling

Het onderwijs in het arbeidsmarktgerichte uitstroomprofiel is enerzijds gericht op een brede persoonlijke vorming en participatie in de samenleving en anderzijds op duurzame toeleiding van leerlingen naar een passende plaats op de arbeidsmarkt. Het behalen van passende beroepskwalificaties kan daar deel van uitmaken. Tevens is onderwijs in dit uitstroomprofiel gericht op het leren omgaan met de beperking of stoornis en op bevordering van de zelfredzaamheid van leerlingen. Zelfredzaamheidscompetenties hebben een belangrijke plaats in het onderwijs, omdat de leerling wordt toegerust voor een zo zelfstandig mogelijke participatie op de arbeidsmarkt en bij wonen, vrije tijd en burgerschap.

Er gelden voor leerlingen in dit uitstroomprofiel geen formele exameneisen. Het is dan ook voor betrokkenen in de samenleving vaak niet goed te herkennen wat een leerling aan het einde van zijn vso-loopbaan in het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt kan en weet. Het vso staat daarmee voor de complexe taak om voor iedere leerling een optimale balans te bewerkstelligen tussen maatwerk enerzijds en anderzijds herkenbaarheid voor derden van de behaalde onderwijsresultaten. Het optimale resultaat van het onderwijs in dit uitstroomprofiel is een voor de leerling en de samenleving succesvolle transitie van school naar werken, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap. De kerndoelen voor dit uitstroomprofiel zijn op al deze transitiegebieden gericht.

Uitstroomprofiel Dagbesteding

Leerlingen

Leerlingen in dit uitstroomprofiel worden geacht na het vso een plaats te krijgen in een instelling voor dagbesteding. De groep is zeer divers. Een deel van de leerlingen kan met ondersteuning en begeleiding werkzaamheden verrichten, bijvoorbeeld in een aangepaste omgeving en werksetting. Voor andere leerlingen zijn hun mogelijkheden en beperkingen dusdanig dat andersoortige activiteiten aangewezen zijn. Bovendien is er in dit uitstroomprofiel geen ondergrens in het niveau van de leerlingen en gezien het recht op onderwijs voor iedereen, is een deel van de leerlingen aangewezen op een zorg- en onderwijsaanbod dat hen vooral een

veilige en ontwikkelingsgerichte omgeving biedt. Voor elke leerling wordt gestreefd naar een zo groot mogelijke redzaamheid en evenwichtige persoonlijke en sociale ontwikkeling.

Doelstelling

Het onderwijs binnen dit uitstroomprofiel richt zich op persoonlijke vorming en competentieontwikkeling rond werk- en dagactiviteiten, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Binnen *dagbesteding* is het volgende onderscheid te maken:

- arbeidsmatige activiteiten (werk/taken gericht op productie/resultaat, met beperkte vereisten en werkdruk en zonder 'afrekening');
- dagbestedingsactiviteiten (activiteiten gericht op eigen ontwikkeling, oefening en behoud van vaardigheden);
- belevingsgerichte activiteiten (verzorgende en veilige situatie, waarin zoveel mogelijk kansen en stimulansen tot contact/interactie met de omgeving).

Het is een taak van de school om samen met de leerling en ouders en in afstemming met de in aanmerking komende dagbestedingsinstelling een onderwijsprogramma in te richten dat is toegesneden op het best passende toekomstperspectief in brede zin.

Kerdoelen en hun functies

Kerdoelen kaderen de inhoud van het onderwijsaanbod en omschrijven een *inspanningsverplichting* voor vso-scholen. Voor leerlingen zijn de kerndoelen echter *streefdoelen*. Kerndoelen hebben in het algemeen meerdere functies, waarbij het accent kan verschillen vanuit het perspectief van de diverse betrokkenen: de overheid, de inspectie, het onderwijs, de individuele scholen, leerkrachten, leerlingen en hun ouders. Letschert (SLO, 1998) geeft een overzicht van functies van kerndoelen dat we hieronder kort samenvatten.

Criterionfunctie

Kerdoelen zijn het criterium voor goed onderwijs aan speciale leerlingen en daarmee een middel voor kwaliteitszorg.

Afstemmingsfunctie

Door kerndoelen kunnen de aansluitingsmogelijkheden tussen scholen worden geoptimaliseerd. Zij geven duidelijkheid over het kernprogramma van het voortgezet speciaal onderwijs.

Beeldvormende functie

Kerdoelen geven een overzichtelijk beeld van wat een school voor voortgezet speciaal onderwijs te bieden heeft. Ze maken zichtbaar wat het onderwijsaanbod is van het voortgezet speciaal onderwijs.

Emancipatoire functie

Kerdoelen helpen de ontwikkelingskansen van leerlingen te optimaliseren en stellen, door hun streefdoelkarakter, hoge verwachtingen aan school, leraren en leerlingen.

Zelfreferentiële functie

Met kerndoelen neemt de school zichzelf de maat. Kerndoelen kunnen een belangrijke rol spelen bij het eigen onderwijsbeleid van de school voor voortgezet speciaal onderwijs.

Kerdoelen per uitstroomprofiel

Kerdoelen omschrijven op hoofdlijnen het onderwijsaanbod van de school. Voor leerlingen zijn de kerndoelen echter streefdoelen. Kerndoelen doen geen uitspraak over een niveauaanduiding en ze gelden dus niet als eindtermen waaraan een leerling moet voldoen.

Het niveau van beheersing en de mate van zelfstandigheid dat bij bepaalde kerndoelen kan worden bereikt en de mate van ondersteuning die daarbij nodig is, kan per individuele leerling verschillen.

De vso-scholen krijgen de wettelijke taak om de vso-kerndoelen uit te werken of toe te snijden ten behoeve van de doelgroep(en) van de school.

Sommige (delen van) kerndoelen zijn mogelijk niet haalbaar voor een bepaalde leerling. In dat geval is er ontheffing mogelijk, mits de school vervangende of compenserende doelen aangeeft.

De typen kerndoelen die gelden voor de verschillende uitstroomprofielen zijn in figuur 1 weergegeven.

	Uitstroomprofielen		
	Vervolgonderwijs	Arbeidsmarkt	Dagbesteding
kerndoelen onderbouw VO			
leergebiedspecifieke kerndoelen arbeidsmarkt			
kerndoelen voorbereiding op arbeid			
leergebiedspecifieke kerndoelen dagbesteding			
kerndoelen voorbereiding op dagbesteding			
leergebiedoverstijgende kerndoelen			

Figuur 1 Kerndoelen per uitstroomprofiel

Leergebiedoverstijgende kerndoelen

Voor alle uitstroomprofielen gelden gedurende de gehele vso periode leergebiedoverstijgende kerndoelen. Deze doelen zijn geformuleerd opdat specifiek aandacht besteed wordt aan die domeinen waarbinnen jongeren in het voortgezet speciaal onderwijs in meer of mindere mate geconfronteerd worden met hun beperking. We hebben het dan over de domeinen: leren leren, leren een taak uitvoeren, leren functioneren in verschillende sociale situaties en ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Het accent ligt hierbij op een brede ontwikkeling. Er is aandacht voor het doelgericht, planmatig en methodisch leren leren en werken, maar evenzeer voor de ontwikkeling van sociale, communicatieve en emotionele aspecten.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

De leergebiedspecifieke kerndoelen in dit uitstroomprofiel komen overeen met de kerndoelen onderbouw van het regulier voortgezet onderwijs en gelden dienovereenkomstig voor de onderbouw van het vso. Zij zijn geordend in 7 leergebieden, te weten: Nederlands, Engels, Friese taal en cultuur (voor vso in de provincie Fryslân), wiskunde, mens en natuur, mens en maatschappij, kunst en cultuur en bewegen en sport. Deze kerndoelen zijn onverkort van toepassing, met dien verstande dat de uitwerking die aan de kerndoelen zal worden gegeven, vraagt om maatwerk. In de karakteristieken bij de leergebieden wordt dit voor elk leergebied toegelicht.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

De leergebiedspecifieke kerndoelen voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn nieuw. Zij kunnen worden aangeboden gedurende de gehele periode van het voortgezet speciaal onderwijs. In het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn de kerndoelen geordend in de leergebieden: Nederlandse taal en communicatie, Engels, Friese taal (voor vso in de provincie Frylân), rekenen en wiskunde, mens, natuur en techniek, mens en maatschappij, culturele oriëntatie en creatieve expressie, bewegen en sport.

Met betrekking tot ordening en inhoud is, waar mogelijk en zinvol, aangesloten bij de leergebieden zoals die worden gehanteerd in de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Hiermee bestaat voor leerlingen de mogelijkheid tot een overstap van het ene uitstroomprofiel

naar het andere. Maar er is ook een beduidend verschil. De kerndoelen voor dit profiel zijn, vergeleken bij het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs, inhoudelijk en functioneel sterker gekoppeld aan de transitiegebieden werken, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap. Naast de leergebieden gelden in dit uitstroomprofiel kerndoelen ter *voorbereiding op arbeid*. Deze bevatten doelen gericht op loopbaan- en beroepsveldoriëntatie en algemene en specifieke competenties voor arbeid. Voor wat betreft inhoud, begrippenkader en taalgebruik is aangesloten bij de kwalificatiestructuur voor het beroepsonderwijs. Hiermee wordt de herkenbaarheid van door leerlingen behaalde onderwijsresultaten bevorderd.

Uitstroomprofiel Dagbesteding

De leergebiedspecifieke kerndoelen voor het uitstroomprofiel Dagbesteding zijn met het oog op de brede doelgroep opgesteld en kunnen worden aangeboden gedurende de gehele periode van het voortgezet speciaal onderwijs. De kerndoelen die geordend zijn in leergebieden omvatten: Nederlandse taal en communicatie, rekenen en wiskunde, mens, natuur en techniek, mens en maatschappij, culturele oriëntatie en creatieve expressie, bewegen en sport, Friese taal en cultuur (voor vso provincie Fryslân).

Daarnaast zijn er voor dit uitstroomprofiel de kerndoelen ter *voorbereiding op dagbesteding*. Bij deze gaat het om de voorbereiding op praktijksituaties in het latere dagelijks leven in de transitiegebieden: werken en activiteiten in dagbesteding, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap, elk ingekleurd vanuit het realiseerbare toekomstperspectief van de leerling. De kerndoelen van dit uitstroomprofiel zijn merendeels geformuleerd in afstemming met het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, om de aansluiting en eventueel doorstrommogelijkheid te behouden en tevens de herkenbaarheid te bevorderen. Maar aangezien het uitstroomprofiel Dagbesteding geen ondergrens kent, is anderzijds waar mogelijk rekening gehouden met uitwerkingsmogelijkheden van een deel van de kerndoelen in een onderwijsaanbod voor leerlingen op zeer laag niveau. Zodoende zullen de kerndoelen van dit uitstroomprofiel voor de uiteenlopende deeldoelgroepen in de school een specifieke uitwerking kunnen krijgen, zoveel mogelijk in een doorgaande lijn.

Ruimte voor maatwerk

De kerndoelen zijn globaal geformuleerd. Zij bieden scholen ruimte om in te spelen op individuele mogelijkheden en ondersteuningsbehoeften van leerlingen. Het gaat daarbij met name om drie typen aanpassingen: aanpassingen in niveau en tempo, afstemming van de didactiek en ondersteuning, aanpassingen in het gebruik van leermiddelen, informatiebronnen en ondersteunende materialen.

Niveau en tempo

Er zijn leerlingen zullen voor bepaalde kerndoelen extra tijd nodig hebben. Leerlingen hebben als gevolg van de beperking soms een lager tempo van informatieverwerking en vaak neemt de uitvoering van de handelingen meer tijd in beslag. Ook is vaak sprake van eerder opgelopen achterstanden.

Voor veel leerlingen in cluster 4 geldt dat zij grote problemen hebben bij het competent handelen in taalgebruikssituaties. Het onvermogen om (op adequate wijze) sociale contacten aan te gaan en te onderhouden, deel te nemen in gesprekken of samen te werken zonder dat de gedragsproblematiek een bepalende rol speelt, maakt dat werken aan deze competentie sterke aandacht verdient, maar veel tijd kost. Kerndoelen die het inlevingsvermogen of de verbeelding betreffen, zijn voor leerlingen met een autisme spectrum stoornis (ASS) lastig. Leerlingen met een lichamelijke beperking hebben tijd nodig voor aanvullende of compenserende doelen, zoals het hanteren van specifieke (hulp)middelen. Voor hen zijn soms bepaalde (praktische) opdrachten moeilijk uit te voeren.

Soms zal duidelijk zijn dat bij een leerling het maximum haalbare bij een kerndoel is bereikt en zal de aandacht uitgaan naar uitbreiding van kennis en vaardigheden op andere (compenserende) gebieden.

In enkele gevallen zal een kerndoel voor een leerling in het geheel niet haalbaar worden geacht en zal ontheffing worden gevraagd. Het realiseren van het perspectief op de uitstroombestemming zal bij deze beslissingen richtinggevend zijn.

Didactiek en ondersteuning

De didactiek, instructie en begeleiding zullen moeten worden afgestemd op wat de leerling nodig heeft. Veel leerlingen hebben bijvoorbeeld behoefte aan speciale ondersteuning bij het uitvoeren van leeractiviteiten.

Om speciale leerlingen optimaal te kunnen laten profiteren van een hoogwaardig onderwijsaanbod zal specifiek orthopedagogisch en –didactisch repertoire moeten worden aangewend door de leerkrachten uit het voortgezet speciaal onderwijs. Daarin zullen zij zich moeten onderscheiden van hun collega's in het regulier voortgezet onderwijs.

Gebruik van leerbronnen

Maatwerk komt ook tot uiting in de aanpassing van informatiebronnen, materialen en hulpmiddelen. Soms geldt dat de leerling gebruikt moet maken van aangepast materiaal om de stof te kunnen verwerken. Bij braille leerlingen gaat het om het braille schrift, voelbare tekeningen en 3D modellen. Bij slechtziende leerlingen om vergrote druk.

Computeraanpassingen zijn bijvoorbeeld: braille leesregel, vergrotingssoftware, spraakondersteuning en gesproken boeken. Leerlingen die niet of nauwelijks kunnen spreken zijn in veel gevallen aangewezen op andere communicatie vormen en hulpmiddelen. Bij slechthorende leerlingen gaat het om inzet van technische hulpmiddelen om de auditieve mogelijkheden maximaal te benutten en kan hierbij gebruik worden gemaakt van visuele ondersteuning van het Nederlands met gebaren (NmG). Voor sommige (zeer) slechthorende kinderen kan worden gekozen voor tweetalig onderwijs: Nederlands en Nederlandse Gebarentaal (NGT).

1. Leergebiedoverstijgende kerndoelen voor het vso

1.1 Karakteristiek

De leergebiedoverstijgende kerndoelen in het voortgezet speciaal onderwijs richten zich op het functioneren van jongeren op de gebieden leren, werken, burgerschap, wonen en vrije tijd. Er is aandacht voor het aanleren van kennis en vaardigheden, maar evenzeer voor de ontwikkeling van sociale, communicatieve en emotionele aspecten.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen betreffen vier thema's:

1. Leren leren.
2. Leren taken uitvoeren.
3. Leren functioneren in sociale situaties.
4. Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Leren leren

Bij veel leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs vraagt het ontwikkelen van een open en flexibele leerhouding en het leren toepassen van leerstrategieën veel aandacht. Het leren (mede)verantwoordelijkheid nemen voor het leerproces en het actief werken aan de eigen ontwikkeling en met zelfvertrouwen kennis opbouwen is belangrijk.

Leren taken uitvoeren

Leerlingen leren, zo planmatig, methodisch en zelfstandig mogelijk, taken uit te voeren en hierbij zo nodig hulp te vragen. Het doel is een zo groot mogelijke zelfstandigheid en eigen regie van de leerling. Voor een deel van de leerlingen geldt dat de zelfredzaamheid blijvend (intensieve) aandacht vraagt. Het verder optimaliseren en geïntegreerd gebruiken van de zintuiglijke en motorische mogelijkheden kan hieronder vallen.

Leren functioneren in sociale situaties

De beperking en/of problematiek van leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs maakt dat bepaalde competenties, met name op sociaal, emotioneel en communicatief gebied, niet door iedereen als vanzelf worden ontwikkeld of kunnen worden geleerd. De verdere ontwikkeling van deze competenties in allerlei contexten vraagt extra aandacht.

Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief.

Leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs worden zich enerzijds bewust van hun kracht en kwaliteiten en leren anderzijds omgaan met hun beperkingen. Het ontwikkelen van een positief zelfbeeld en een realistische kijk op de eigen toekomstmogelijkheden vormen cruciale doelen.

Leerlingen oriënteren zich hierbij:

- op zichzelf, hun eigen wensen en voorkeuren;
- op ontwikkelingsmogelijkheden;
- op de wereld van opleidingen, werk en/of dagbesteding;
- op mogelijkheden en wensen met betrekking tot burgerschap, wonen en vrije tijdsbesteding.

De leergebiedoverstijgende kerndoelen zijn hetzelfde voor alle drie de uitstroomprofielen: Vervolgonderwijs, Arbeidsmarkt en Dagbesteding. Zij zijn globaal geformuleerd zodanig dat, afhankelijk van het uitstroomprofiel en de doelgroep, verschillende uitwerkingen mogelijk zijn. Uitwerkingen kunnen verschillen voor wat betreft het niveau en de context waarin het kerndoel gestalte krijgt. De mate van zelfstandigheid en planmatigheid die bij elk kerndoel nagestreefd kan worden en het type en de hoeveelheid ondersteuning die nodig is, zullen per uitstroomprofiel, maar ook per leerling sterk variëren. Vaak zal bij de concretisering van een kerndoel in leeractiviteiten maatwerk nodig zijn. Soms zal duidelijk zijn dat een leerling het maximum haalbare bij een kerndoel is bereikt en zal de aandacht uitgaan naar uitbreiding op andere (compenserende) gebieden.

In het *uitstroomprofiel Vervolgonderwijs* kunnen eisen aan de leerlingen worden gesteld als het gaat om de planmatigheid bij het leren en handelen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het zelfstandig kiezen en toepassen van leer- en zoekstrategieën en het inzetten van taal-, reken- en ICT-vaardigheden. De eisen die in dit profiel worden gesteld aan het initiatief, het overzicht, het tempo en de nauwkeurigheid van leerlingen bereiden voor op exameneisen en instroomeisen van het vervolgonderwijs. Ook mag in dit profiel van leerlingen worden verwacht dat zij kritisch kunnen reflecteren op leer- en werkprocessen, op sociale interacties en op de eigen rol in diverse sociale situaties. De mate waarin leerlingen zich kunnen inleven en rekening kunnen houden met andermans gevoelens en meningen zal echter ook afhankelijk zijn van de eventuele sociale beperking van de leerling.

Het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief zal in dit profiel gericht zijn op de keuze voor een vervolgopleiding die past bij de individuele wensen, mogelijkheden en beschikbare ondersteuning. Ook de reflectie op realiseerbare woonsituaties en vrije tijdsbesteding maakt onderdeel uit van het toekomstperspectief in dit uitstroomprofiel.

In het *uitstroomprofiel Arbeidsmarkt* kunnen eisen aan de leerlingen worden gesteld als het gaat om de planmatigheid bij het leren en handelen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het leren toepassen van leer- en zoekstrategieën en het inzetten van taal-, reken- en ICT-vaardigheden. De eisen die in dit profiel worden gesteld aan het initiatief, het overzicht, het tempo en de nauwkeurigheid van leerlingen bereiden voor op de (toekomstige) rol van werknemer in arbeidsorganisaties en op zo zelfstandig mogelijk wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Ook mag in dit profiel van leerlingen worden verwacht dat zij leren reflecteren op de eigen rol in leer- en werkprocessen en in diverse sociale situaties. De mate waarin leerlingen zich kunnen inleven en rekening kunnen houden met andermans gevoelens en meningen zal echter ook afhankelijk zijn van de eventuele sociale beperking van de leerling.

Het ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief zal in dit profiel gericht zijn op de keuze voor een plek op de arbeidsmarkt die past bij de individuele wensen, mogelijkheden en beschikbare ondersteuning. Ook de reflectie op realiseerbare woonsituaties en vrije tijdsbesteding maakt onderdeel uit van het toekomstperspectief in dit uitstroomprofiel.

In het *uitstroomprofiel Dagbesteding* worden de leergebiedoverstijgende doelen ingevuld vanuit de mogelijkheden en het perspectief van de leerling. Hierbij is belangrijk om bij de vier genoemde thema's aandacht te geven aan wat de ontwikkeling van leerling op dat vlak kan stimuleren. Uitgangspunt is niet het benadrukken wat niet lukt, maar het ontdekken wat wel mogelijk is en daaruit een positief en reel zelfbeeld te ontwikkelen. Bij 'leren leren' zal de aandacht vooral gericht zijn op leren door doen en het stimuleren van activiteiten die de ontwikkeling bevorderen. Leerlingen leren omgaan met het eigen leervermogen en leren hoe taken zelfstandig of met ondersteuning kunnen worden aangepakt. Dit staat mede in het licht van het persoonlijk toekomstperspectief van de leerlingen op het gebied van wonen, werk en dagactiviteiten, vrijetijdsbesteding, burgerschap en persoonlijke ontwikkeling. Burgerschap komt voor deze doelgroep neer op zo maximaal mogelijk participeren in de nabije sociale omgeving

en hetzelfde geldt voor de andere transitiegebieden. Voor de doelgroep van het uitstroomprofiel Dagbesteding is dat zeer divers, gezien de grote verschillen tussen leerlingen in hun mogelijkheden en beperkingen. Het gaat om maatwerk. Dat geldt ook voor de wijze waarop de leergebiedoverstijgende kerndoelen worden uitgewerkt en in het programma worden geïntegreerd.

Bij elk van de leergebiedoverstijgende kerndoelen wordt een uitwerking gegeven in de vorm van voorbeelden van mogelijke subdoelen. Sommige voorbeelden zijn van toepassing voor alle drie de uitstroomprofielen, andere zullen meer specifiek van toepassing zijn voor één uitstroomprofiel.

Kerdoelen 'Leren leren'

1. De leerling ontwikkelt een open en flexibele houding ten opzichte van de wereld om hem heen, mede in het kader van een leven lang leren.

Hierbij kan men denken aan:

- het ontwikkelen van zelfvertrouwen bij het leren van nieuwe kennis en vaardigheden;
- het opdoen van kennis over de wereld waarin je leert, werkt, woont, als burger functioneert en vrije tijd besteedt.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het actief, planmatig en kritisch onderzoeken van de wereld en er een eigen betekenis aan verlenen;
- het formuleren van eigen leervragen.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het uitwisselen van ervaringen over de wereld waarin je leert, werkt, woont, als burger functioneert en vrije tijd besteedt;
- het ontwikkelen van competenties gericht op een leven lang leren, waaronder het leren in toekomstige werk- en woonsituaties.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- stimuleren van nieuwsgierigheid en belangstelling voor de wereld en de mensen;
- ervaringen opdoen in de eigen situatie en deze integreren in het eigen handelen en de persoonlijke ontwikkeling.

2. De leerling leert doelgericht en planmatig te leren en daarbij strategieën te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren plannen en monitoren van het leerproces;
- het nemen van (mede)verantwoordelijkheid voor het eigen leer- en ontwikkelingsproces.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het stellen van eigen leer- en ontwikkelingsdoelen;
- het leren hanteren van strategieën bij het leren (bijvoorbeeld: memoriseren, aantekeningen maken, schematiseren);
- het systematisch leren reflecteren op het eigen leerproces en hierbij gebruik te maken van feedback.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het herkennen van leer- en ontwikkelingsdoelen, en het nut ervan voor de eigen ontwikkeling;
- het aanleren van een doelgerichte en planmatige aanpak bij leren en handelen;
- het aanleren en gebruiken van passende (leer-)strategieën voor het leren en handelen;
- het systematisch leren reflecteren op het eigen leer- en werkproces;
- het leren gebruiken van feedback voor verbetering van leren en handelen.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het (h)erkennen van leer- en ontwikkelingsdoelen bij leeractiviteiten, de noodzaak van oefening en het nut voor de eigen ontwikkeling;
- het leren van een proces- of stapsgewijze aanpak in handelen bij leertaken en activiteiten;

- leren terugkijken naar het resultaat van de eigen activiteiten en het daarbij gevolgde werkproces, samen met anderen en ook zelfstandig;
- het leren gebruiken van strategieën, bijvoorbeeld ondersteund met picto's.

3. De leerling leert verschillende soorten informatie te zoeken, te beoordelen en te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren zoeken naar relevante informatie in diverse typen (digitale en niet digitale) bronnen.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het leren hanteren van zoekstrategieën;
- het leren kiezen van passende zoekstrategieën;
- het leren beoordelen van informatie op betrouwbaarheid, representativiteit en bruikbaarheid;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden (zoals leren omgaan met zoekmachine, e-mail en digitale sociale netwerken).

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren zoeken naar informatie in diverse bronnen (mondeling, schriftelijk, tekst, beeld, digitale bronnen);
- het leren beoordelen van diverse bronnen op betrouwbaarheid;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het leren zoeken naar informatie in diverse bronnen (mondeling, tekst, beeld, digitale bronnen);
- het leren beoordelen van diverse informatie en bronnen op relevantie voor de beoogde taak;
- het leren en gebruiken van ICT-vaardigheden.

4. De leerling leert op basis van feiten een mening te vormen, deze adequaat te uiten en respectvol om te gaan met andere meningen.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren vormen en uiten van je mening;
- het leren aangeven of je het met een mening van een ander eens bent.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het leren herkennen van een mening en argumenten in een tekst of mondelinge uiting;
- het leren baseren van je mening op verschillende feiten;
- het leren zoeken van argumenten om een mening te onderbouwen;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren onderscheid maken tussen feiten en meningen;
- het vormen en uiten van een eigen mening op basis van feiten;
- het leren argumenteren op basis van feiten en eigen meningen;
- het leren afwegen van verschillende meningen en argumenten;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het vormen van een eigen mening;
- het uiten van een eigen mening en voorkeuren;
- het leren benoemen en hanteren van overeenkomsten en verschillen in meningen van zichzelf en anderen;
- het leren onderscheid maken tussen feiten en meningen.

Kerdoelen 'Leren taken uitvoeren'

5. De leerling leert zich redzaam en weerbaar te gedragen bij de uitvoering van dagelijkse activiteiten.

Hierbij kan men denken aan¹:

- het ontwikkelen van de redzaamheid op het gebied van persoonlijke verzorging, wonen, vrije tijd en mobiliteit;
- het leren geloven in jezelf ('empowerment');
- het leren opkomen voor jezelf;
- het leren omgaan met hulp van anderen;
- leren omgaan met (technologische) hulpmiddelen en aanpassingen voor de beperking die de redzaamheid vergroten;
- het verder optimaliseren en geïntegreerd gebruiken van de zintuiglijke en motorische mogelijkheden;
- het ontwikkelen van de regiefunctie: d.w.z. leert zo zelfstandig mogelijk te functioneren en waar hulp van anderen nodig is, deze zelf aan te sturen.

6. De leerling leert op doelgerichte, planmatige en methodische wijze taken en activiteiten uit te voeren.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren doelen stellen voor het uitvoeren van een taak of activiteit;
- het leren plannen en monitoren van een taak of activiteit.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het toepassen van vaardigheden op het gebied van taal, rekenen en ICT;
- het leren werken volgens een tijdschema, handleiding en/of instructie;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een eindcontrole op een product;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren werken met stappenplannen, instructies en handleidingen;
- het leren kennen van en rekening houden met (ARBO-) eisen op het gebied van veiligheid, duurzaamheid, hygiëne, gezondheid en ergonomie;
- het veilig en doelmatig leren omgaan met materialen en middelen, gereedschappen en apparatuur;
- het leren gebruiken en toepassen van taal-, reken- en ICT-vaardigheden bij praktische taken en activiteiten;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een eindcontrole op een product;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

¹ De voorbeelden zijn hier niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld. De uitwerking zal vooral worden afgestemd op de individuele mogelijkheden en beperking van de leerling. Vaak zal in samenwerking met andere actoren (ouders, zorgaanbieders) aan dit kerndoel worden gewerkt.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het leren werken met instructies, stappenplannen en aanwijzingen;
- het leren rekening houden met en maatregelen opvolgen op het gebied van veiligheid, duurzaamheid, hygiëne, gezondheid en ergonomie;
- het veilig en doelmatig leren omgaan met materialen en middelen, gereedschappen en apparatuur;
- het leren gebruiken en toepassen van taal-, reken- en ICT-vaardigheden bij praktische taken en activiteiten;
- het leren aangeven welke ondersteuning nodig is om een bepaalde taak uit te voeren;
- het leren uitvoeren van een controle op een product, resultaat van een activiteit;
- het leren reflecteren op de uitvoering van de taak en het gebruiken van feedback.

7. De leerling leert samen te werken aan een taak of activiteit.

Hierbij kan men denken aan²:

- het ontwikkelen en toepassen van sociale en communicatieve vaardigheden (zoals naar elkaar luisteren, je aan kunnen passen, ervaringen kunnen delen, kunnen omgaan met kritiek, de bijdragen van anderen waarderen);
- het leren overleggen bij het plannen en taken verdelen;
- het, indien nodig, leren raadplegen van anderen tijdens de uitvoering van taken;
- het leren reflecteren op sociale interacties tussen mensen;
- het leren reflecteren op de eigen rol in de samenwerking.

² Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

Kerdoelen 'Leren functioneren in sociale situaties'

8. De leerling leert op adequate wijze om te gaan met eigen gevoelens en wensen.

Hierbij kan men denken aan³:

- het leren om gevoelens en wensen te (her)kennen bij zichzelf;
- het leren reflecteren op eigen gevoelens en wensen;
- het leren om eigen gevoelens en wensen op een adequate wijze te uiten;
- het leren accepteren van de beperking en ontwikkelen van zelfwaardering.

9. De leerling leert respectvol en verantwoordelijk om te gaan met anderen.

Hierbij kan men denken aan⁴:

- het leren toepassen van communicatieve vaardigheden in verschillende situaties;
- het leren om sociaal geaccepteerd gedrag te vertonen, rekening houdend met gevoelens en wensen, normen en waarden van anderen;
- het leren onderkennen van en omgaan met overeenkomsten en verschillen in normen, waarden, levensbeschouwing en culturele identiteit;
- het leren onderkennen en omgaan met verschillen tussen seksen;
- het leren conflicten (vroegtijdig) te herkennen en op vreedzame wijze op te lossen.

³ Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

⁴ Idem als noot 1: de voorbeelden zijn niet aan een uitstroomprofiel gekoppeld.

Kerdoelen 'Ontwikkelen van een persoonlijk toekomstperspectief'

10. De leerling krijgt zicht op de eigen voorkeuren, interesses en toekomstwensen op het gebied van werken, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Hierbij kan men denken aan:

- het verkennen van de eigen kwaliteiten, voorkeuren en interesses;
- het verkennen van eigen toekomstwensen op het gebied van vervolgonderwijs, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap;
- het verkennen van de eigen toekomstmogelijkheden op het gebied van vervolgonderwijs, werken, wonen, vrije tijd en burgerschap;
- het ontwikkelen van een positief en realistisch zelfbeeld.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het verkennen van het aanbod van vervolgopleidingen en de ondersteuningsmogelijkheden daarbinnen die aansluiten bij de eigen voorkeuren en mogelijkheden.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het verkennen van werk in verschillende sectoren, branches en bedrijven;
- het zicht krijgen op eigen toekomstmogelijkheden en kansen op de arbeidsmarkt.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het verkennen van mogelijke werkzaamheden en/of activiteiten in verschillende werksectoren en soorten van dagbesteding;
- het zicht krijgen op eigen toekomstmogelijkheden op het gebied van woonvormen, dagactiviteiten vrijetijdsbesteding en samenleven.

11. De leerling leert afwegingen en keuzes te maken die leiden tot een passend persoonlijk toekomstperspectief, met realiseerbare mogelijkheden en kansen.

Hierbij kan men denken aan:

- het kunnen presenteren van jezelf;
- het realistisch leren benoemen van eigen prestaties en capaciteiten;
- het realistisch leren benoemen van eigen toekomstmogelijkheden;
- het leren afwegen wat realiseerbare en gewenste vrijetijds- en woonsituaties zijn en leren keuzes maken⁵.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs:

- het leren benoemen van leerdoelen voor de verdere ontwikkeling;
- het leren afwegen wat realiseerbare en gewenste vervolgopleidingen en (toekomstige) werksituaties zijn, gezien de mogelijkheden en beschikbare ondersteuning, en leren keuzes maken.

Uitstroomprofiel Arbeidsmarkt:

- het leren afwegen wat realiseerbare wensen en kansen op de arbeidsmarkt zijn, gezien de eigen mogelijkheden en beschikbare ondersteuning, en het leren keuzes maken.

⁵ Aan dit kerndoel zal vaak in samenwerking met andere actoren (ouders, zorgaanbieders) worden gewerkt.

Uitstroomprofiel Dagbesteding:

- het leren, met de nodige hulp en ondersteuning, een beeld te vormen van eigen toekomst en daarin keuzes te maken;
- het leren om realiseerbare mogelijkheden en gemaakte keuzen na te streven, in het licht van eigen toekomst.

2. Kerndoelen uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Leergebiedspecifieke kerndoelen uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

1. Nederlands

Karakteristiek

Algemeen

Onderwijs in de Nederlandse taal heeft tot doel de taalvaardigheid van leerlingen te vergroten. Brede beheersing van de taal maakt het leerlingen mogelijk om intensief deel te nemen aan de verschillende aspecten van het maatschappelijk leven, nu en in de toekomst. Beheersing van de Nederlandse taal is onontbeerlijk bij het verwerven van inhoud en vaardigheden in alle leergebieden. In het funderend onderwijs is onderwijs in de Nederlandse taal daarom van grote betekenis.

Taalverwerving en taalonderwijs in primair (speciaal) en voortgezet (speciaal) onderwijs verlopen als het ware in cirkels: dezelfde inhoud komt in toenemende complexiteit en mate van beheersing aan de orde. Het onderwijs in Nederlandse taal in de onderbouw van het voortgezet (speciaal) onderwijs maakt deel uit van die concentrisch verlopende ontwikkeling en sluit daarbij aan bij wat de leerling in het primair onderwijs heeft bereikt.

De kern van het vak bestaat uit het verwerven, verwerken en presenteren van informatie en meer algemeen uit het leren communiceren met behulp van de Nederlandse taal. Daarbij gaat het steeds ook om mengvormen van mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid, zoals een mondelinge presentatie die wordt ondersteund door geschreven teksten en beeldmateriaal. Omgaan met de computer als bron van informatie, als hulpmiddel en als communicatiemiddel is onlosmakelijk verbonden met de kern van het vak.

Strategische vaardigheden vormen een wezenlijk onderdeel: lees- en luisterstrategieën, het opstellen van spreek- en schrijfplannen voor communicatieve handelingen. Ook door bewustwording van het belang van conventies in het taalgebruik en van de mogelijkheden om met taal te 'spelen', breiden leerlingen hun taalgereedschap en hun repertoire uit. Leerlingen worden uitgedaagd tot taalactiviteiten en ontwikkelen een positieve houding ten opzichte van verschillende vormen van taalgebruik. Vanwege het oriënterend karakter van de onderbouw is het in het algemeen belangrijk dat de contexten tezamen over de volle breedte reiken van de verschillende toepassingsgebieden van Nederlandse taal: het leven van alledag, andere leergebieden, vervolgonderwijs en beroepenwereld en de Nederlandse taal zelf.

De relatie met andere vakken en leergebieden is tweezijdig: gebruik van teksten en contexten uit andere leergebieden in het onderwijs in de Nederlandse taal en bewust werken aan taalonderwijs in het onderwijs in andere leergebieden. De toepassing van taalvaardigheden in andere leergebieden is een belangrijk punt van aandacht en maakt deel uit van het taalbeleid voor de hele school. Daarnaast is er een inhoudelijke samenhang met het onderwijs in andere talen en in het leergebied Kunst en cultuur.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Beheersing van de Nederlandse taal is onontbeerlijk voor een brede maatschappelijke participatie, voor het verwerven van kennis en vaardigheden in andere leergebieden en voor alle vervolgonopleidingen. Onderwijs in de Nederlandse taal is daarom van grote betekenis voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Het onderwijs in de Nederlandse taal in het voortgezet speciaal onderwijs sluit aan bij het beheersingsniveau dat de leerling in het primair (speciaal) onderwijs heeft bereikt en bij de leefwereld van de leerling en breidt deze uit. Er zijn leerlingen bij wie, als gevolg van de beperking, sprake is van een vertraagde taalontwikkeling en/of van problemen in de informatieverwerking. Het verwerken van informatie kost soms meer tijd. Sommige leerlingen hebben moeite met competent handelen in taalgebruikssituaties, zoals het voeren van gesprekken, overleggen, of mondeling presenteren. Dit kan een gevolg zijn van een auditieve beperking, een gedragsstoornis en/of een autisme spectrum stoornis. Voor deze leerlingen zullen de communicatieve vaardigheden expliciet moeten worden verdeeld in kleine stappen. Voor een deel van de leerlingen zullen de mogelijkheden tot ontwikkeling van kennis en vaardigheden op het gebied van conventies in taalgebruik of creatief taalgebruik beperkt zijn. Ook onderdelen van kerndoelen die het inlevingsvermogen, de verbeelding of zelfreflectie betreffen zullen met name voor leerlingen met een stoornis uit het autisme spectrum soms beperkt realiseerbaar zijn.

Voor veel leerlingen zullen aangepaste bronnen en/of ondersteunende materialen worden ingezet. Zo zullen voor blinde leerlingen daar waar gesproken wordt over (geschreven) teksten en bronnen aangepaste (gebrailleerde) materialen kunnen worden ingezet. De kerndoelen die een beroep doen op de luistervaardigheid zullen voor doven en (ernstig) slechthorenden kunnen worden omgezet naar begrijpend lezen. Ook kan hierbij gebruik worden gemaakt van visuele ondersteuning van het Nederlands met gebaren (NmG). Wanneer in het speciaal onderwijs voor bepaalde leerlingen het onderwijsaanbod werd gebaseerd op de kerndoelen Nederlandse Gebarentaal (NGT), kan daar in het voortgezet speciaal onderwijs op worden voortgebouwd.

Ook bij leerlingen met een motorische beperking en langdurig zieke leerlingen kan sprake zijn van problemen in de taalontwikkeling. Met name bij het schriftelijk taalgebruik zullen soms individuele aanpassingen, hulpmiddelen en specifieke ondersteuning nodig zijn.

Kerndoelen Nederlands

- 1. De leerling leert zich mondeling en schriftelijk begrijpelijk uit te drukken.**
- 2. De leerling leert zich te houden aan conventies (spelling, grammaticaal correcte zinnen, woordgebruik) en leert het belang van die conventies te zien.**
- 3. De leerling leert strategieën te gebruiken voor het uitbreiden van zijn woordenschat.**
- 4. De leerling leert strategieën te gebruiken bij het verwerven van informatie uit gesproken en geschreven teksten.**
- 5. De leerling leert in schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen.**
- 6. De leerling leert deel te nemen aan overleg, planning, discussie in een groep.**
- 7. De leerling leert een mondelinge presentatie te geven.**
- 8. De leerling leert verhalen, gedichten en informatieve teksten te lezen die aan zijn belangstelling tegemoet komen en zijn belevingswereld uitbreiden.**
- 9. De leerling leert taalactiviteiten (spreken, luisteren, schrijven en lezen) planmatig voor te bereiden en uit te voeren.**

10. De leerling leert te reflecteren op de manier waarop hij zijn taalactiviteiten uitvoert en leert, op grond daarvan en van reacties van anderen, conclusies te trekken voor het uitvoeren van nieuwe taalactiviteiten.

2. Engels

Karakteristiek

Algemeen

Er zijn geen kerndoelen geformuleerd voor andere moderne vreemde talen dan Engels. De kerndoelen voor Engels kunnen worden gebruikt als leidraad voor het onderwijs in andere moderne vreemde talen.

Engels neemt als wereldtaal voor ons land een centrale plaats in en is daarom voor alle leerlingen in het hele voortgezet (speciaal) onderwijs een verplicht vak. Door beheersing van het Engels vergroten leerlingen wereldwijd hun communicatieve, sociale en maatschappelijke mogelijkheden.

Het onderwijs in het Engels bouwt voort op de eerste kennismaking in het primair (speciaal) onderwijs. In de onderbouw van het voortgezet (speciaal) onderwijs is de kern van het vak in een aantal veel voorkomende communicatieve situaties leren zelfredzaam te worden. Daarin zijn de mogelijkheden van de computer als hulp- en communicatiemiddel, en met name die van het internet, onmisbaar.

De verschillende aspecten van taalvaardigheid (luisteren, gesprekken voeren, spreken, lezen en schrijven) komen zoveel mogelijk in samenhang aan bod. Het luisteren naar en begrijpen van Engels staat centraal en in samenhang daarmee het opbouwen van een basiswoordenschat. Het principe 'doeltaal = voertaal' is daartoe een krachtig middel en wordt dan ook zoveel mogelijk toegepast. De schrijfdoelen zijn beperkt tot het functionele minimum van een kort en informeel contact in het Engels via e-mail, chatten op internet en een brief. Door deze vijf aspecten van taalvaardigheid in de kerndoelen op te nemen, wordt ook een relatie gelegd met het Common European Framework of Reference (CEFR) en het taalportfolio dat op basis daarvan is ontwikkeld.

De toepassingsgebieden sluiten zoveel mogelijk aan bij de leefwereld van de leerling en breiden deze uit. Daarin past ook dat leerlingen Engelstalig tekstmateriaal bestuderen dat aansluit bij de inhoud van andere leergebieden en daarin ook wordt gebruikt. Mens en maatschappij, Mens en natuur, Kunst en cultuur en Bewegen en sport kunnen dienen als bronnen voor thema's waarover wordt gesproken en gelezen. Het onderwijs in de Nederlandse taal heeft weer andere raakvlakken: er zijn vaardigheden die in beide vakken gelden (lees- en luisterstrategieën bijvoorbeeld) en de rol van het Engels in het Nederlands kan worden verkend.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Een zekere functionele beheersing van de Engelse taal is onontbeerlijk voor een brede maatschappelijke participatie en in veel vervolgonopleidingen. Onderwijs in de Engelse taal is daarom van grote betekenis voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs. De inhoud van de kerndoelen en het niveau dat hierbij kan worden nagestreefd zijn, net als in het regulier voortgezet onderwijs, gekoppeld aan het Europees Referentiekader voor de moderne vreemde talen.⁶

Het onderwijs in het Engels in het voortgezet speciaal onderwijs sluit aan bij het beheersingsniveau dat de leerling in het primair (speciaal) onderwijs heeft bereikt. Daarbij wordt rekening gehouden met het feit dat in het speciaal onderwijs Engels pas vanaf augustus 2012

⁶ Hierin wordt op zes onderscheidende, opklimmende niveaus (A1-A2-B1-B2-C1-C2) beschreven wat een leerling moet kunnen in de vreemde taal. Voor het vso uitstroomprofiel Vervolgonderwijs gelden, net als voor de onderbouw van het regulier VO, de twee niveaus van de basisgebruiker. Afhankelijk van het onderwijstype en de leerweg is dit niveau A1 (breakthrough level) of A2 (way stage). Zie:

<http://www.nabmvt.nl/publicaties/>

een verplicht onderdeel vormt van het onderwijsaanbod. Niet alle leerlingen hebben dus onderwijs in het Engels gekregen.

Als bij leerlingen sprake is van een vertraagde taalontwikkeling en/of van problemen in de informatieverwerking zal dit doorwerken in het niveau dat kan worden nagestreefd bij de kerndoelen Engels. Veel leerlingen ondervinden als gevolg van hun beperking problemen in communicatieve situaties. Dit heeft consequenties voor de wijze waarop het onderwijs in Engels vorm kan krijgen. Leerlingen die toch al moeite hebben met communiceren, hebben soms schroom om Engels te gebruiken. Zij hebben baat bij een veilige situatie en ondersteuning van hun zelfvertrouwen.

Voor veel leerlingen zullen aangepaste bronnen en/of ondersteunende materialen worden ingezet. Zo zullen voor blinde leerlingen daar waar gesproken wordt over (geschreven) teksten en bronnen aangepaste (gebrailleerde) materialen kunnen worden ingezet. Voor leerlingen met een auditieve beperking kan bij de uitwerking van de kerndoelen meer nadruk kunnen worden gelegd op de leesvaardigheid in plaats van de luistervaardigheid. In bepaalde gevallen, bijvoorbeeld bij leerlingen met een spraakbeperking kan ervoor gekozen worden om meer nadruk te leggen op de schriftelijke communicatievaardigheden in plaats van de mondelinge communicatievaardigheden.

Kerndoelen Engels

- 1. De leerling leert verder vertrouwd te raken met de klank van het Engels door veel te luisteren naar gesproken en gezongen teksten.**
- 2. De leerling leert strategieën te gebruiken voor het uitbreiden van zijn Engelse woordenschat.**
- 3. De leerling leert strategieën te gebruiken bij het verwerven van informatie uit gesproken en geschreven Engelstalige teksten.**
- 4. De leerling leert in Engelstalige schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen.**
- 5. De leerling leert in spreektaal anderen een beeld te geven van zijn dagelijks leven.**
- 6. De leerling leert standaardgesprekken te voeren om iets te kopen, inlichtingen te vragen en om hulp te vragen.**
- 7. De leerling leert informeel contact in het Engels te onderhouden via e-mail, brief en chatten.**
- 8. De leerling leert welke rol het Engels speelt in verschillende soorten internationale contacten.**

3. Friese taal en cultuur

Voor vso in de provincie Fryslân

Karakteristiek

Algemeen

Fryslân is een tweetalige provincie doordat zowel de Nederlandse als de Friese taal een belangrijke positie innemen. Veel leerlingen in Fryslân spreken Fries, de meeste leerlingen verstaan het Fries naar eigen zeggen voldoende tot goed. Ze beleven de tweetalige cultuur van de provincie dagelijks. Leerlingen worden zich bewust van het tweetalige karakter van hun leefomgeving en leren tevens over de verschillen en overeenkomsten met situaties in Nederland en daarbuiten. De taal staat niet op zich zelf, maar is in Fryslân direct verbonden met de cultuur en de geschiedenis van de provincie.

Leerlingen krijgen meer zicht op specifieke kenmerken van de Friese taal en cultuur en de achtergronden daarvan, zodat ze daardoor beter aan de Friese cultuur kunnen deelnemen.

Er zijn op grond van artikel 11e van de WVO voor Friese taal en cultuur kerndoelen geformuleerd die in de provincie Fryslân dezelfde status hebben als de algemene kerndoelen op grond van artikel 11a van de WVO. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen kerndoelen die voor alle leerlingen verplicht zijn (1-3), en kerndoelen die anders zijn uitgewerkt voor leerlingen die de Friese taal als tweede taal spreken (4a-6a), en voor leerlingen voor wie Fries de moedertaal is (4b-6b).

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Kennis en een zekere functionele beheersing van de Friese taal en cultuur is belangrijk voor een brede participatie in de provincie Fryslân. Dat geldt uiteraard ook voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Als bij leerlingen sprake is van een vertraagde taalontwikkeling en/of van problemen in de informatieverwerking zal dit doorwerken in het niveau dat kan worden nagestreefd bij de kerndoelen Friese taal en cultuur. Veel leerlingen ondervinden als gevolg van hun beperking problemen in communicatieve situaties. Dit heeft consequenties voor de wijze waarop het onderwijs vorm kan krijgen.

Voor sommige leerlingen zullen aangepaste bronnen en/of ondersteunende materialen moeten worden ingezet. Zo zullen voor blinde leerlingen daar waar gesproken wordt over (geschreven) teksten en bronnen aangepaste (gebrailleerde) materialen kunnen worden ingezet. Voor leerlingen met een auditieve beperking kan bij de uitwerking van de kerndoelen meer nadruk worden gelegd op de leesvaardigheid in plaats van de luistervaardigheid. Bij leerlingen met een spraakbeperking kan ervoor worden gekozen om meer nadruk te leggen op de schriftelijke communicatievaardigheden in plaats van de mondelinge communicatievaardigheden.

In bepaalde gevallen kunnen scholen worden vrijgesteld van de verplichting tot de kerndoelen Fries. Daarbij komt ook de mogelijkheid voor de school om een gedeeltelijke ontheffing voor één of meer kerndoelen aan te vragen. De school verzorgt bijvoorbeeld wel onderwijs in de mondelinge beheersing van het Fries, maar niet in het schrijven ervan. Deze beoogde gedeeltelijke ontheffing kan ervoor zorgen dat de ontheffing beter aansluit bij de schoolsituatie en de populatie van de school.

De criteria voor het verlenen van gedeeltelijke en volledige ontheffing worden, in overleg met de provincie Fryslân en met betrokkenheid van het Friese scholenveld, door de minister vastgesteld.

Kerdoelen Friese taal en cultuur

Deelnemer in een tweetalige cultuur

1. De leerling leert de betekenis onderkennen van de tweetalige Friese cultuur voor het dagelijks leven en leert deze te vergelijken met situaties in de rest van Nederland en daarbuiten.
2. De leerling leert aan de hand van voorbeelden de specifieke kenmerken van de Friese cultuur begrijpen en deze in verband te brengen met de historische achtergronden daarvan.
3. De leerling leert aan de hand van voorbeelden het belang van Friese cultuuruitingen onderkennen (teksten, muziek, toneel, film, TV en radio) en de betekenis die hij daaraan hecht onder woorden te brengen.

Voor leerlingen met Fries als tweede taal

- 4a. De leerling leert om via voor hem zinvolle contexten een Friese woordenschat op te bouwen door verschillende strategieën toe te passen.
- 5a. De leerling leert informatie op te zoeken en te ordenen uit schriftelijke en digitale Friestalige bronnen op basis van vragen over onderwerpen binnen zijn eigen belangstellingsfeer.
- 6a. De leerling leert een informeel gesprek in het Fries te voeren met leeftijdgenoten over onderwerpen uit zijn dagelijks leven.

Voor leerlingen met Fries als moedertaal

- 4b. De leerling leert zich mondeling en schriftelijk begrijpelijk uit te drukken en zich te houden aan taalconventies die voor het Fries gelden (spelling, grammaticaal juiste zinnen, woordgebruik).
- 5b. De leerling leert het belang van het communiceren volgens gangbare taalregels van het Fries in formele situaties ontdekken (werkoverleg, planning, discussie).
- 6b. De leerling leert Friese verhalen, gedichten en informatieve teksten te kiezen en te lezen die tegemoet komen aan zijn belangstelling en zijn belevingswereld uitbreiden.

4. Wiskunde

Karakteristiek

Algemeen

Leerlingen hebben op verschillende manieren wiskunde nodig: buiten school in het leven van alledag en op school ter ondersteuning van het leren in andere leergebieden en als voorbereiding op mogelijke keuzes voor bepaalde vervolgopleidingen. In de eerste jaren van het voortgezet onderwijs verwerven leerlingen zich in de context van betekenisvolle situaties inzicht en vaardigheden op het gebied van getallen, grootheden, maten, vormen, structuren en de daarbij passende relaties, bewerkingen en functies. Aansluitend op het (speciaal) primair onderwijs ontwikkelen ze hun vaardigheden in de 'wiskundetaal' en worden steeds verder 'wiskundig geletterd en gecijferd'.

De wiskundetaal bestaat onder andere uit rekenkundige, wiskundige en meetkundige uitdrukkingen, meetkundige tekeningen en schema's, modellen, formele en informele notaties, schematische voorstellingen, tabellen, grafieken en opdrachten voor computer en rekenmachine. 'Wiskundig geletterd en gecijferd worden' wil zeggen dat leerlingen een repertoire opbouwen van parate kennis, inzichten en routines en leren deze op een juiste manier toe te passen in wiskundige technieken, aanpakken, redeneringen en rekenwijzen. De onderwerpen waaraan leerlingen in de onderbouw hun reken- en wiskundige kennis en vaardigheden ontwikkelen, kunnen van verschillende herkomst zijn. Doordat leerlingen werken in betekenisvolle contexten, waarin ze op eigen niveau en met plezier en voldoening wiskunde kunnen doen, zullen zij zich uitgedaagd voelen tot wiskundige activiteit. Een betekenisvolle context biedt leerlingen gelegenheid de waarde van wiskundige activiteiten te ervaren. Wat in een bepaalde situatie betekenisvol is, hangt af van wat leerlingen al weten en kunnen, van hun leervermogen en hun belangstelling, hun verdere vorming en beroep, van de maatschappelijke actualiteit en van andere schoolse en niet-schoolse taken waarvoor ze op dat moment zelf staan. Vanwege het oriënterend karakter van de onderbouw is het in het algemeen belangrijk dat de contexten tezamen over de volle breedte reiken van de toepassingsgebieden van wiskunde: het leven van alledag, andere leergebieden, vervolgonderwijs en beroepenwereld en de wiskunde zelf.

De relatie met andere vakken en leergebieden is een tweezijdige: gebruik van contexten uit andere leergebieden in het reken en wiskundeonderwijs en bewust werken aan aspecten van wiskunde in het onderwijs in andere leergebieden. De transfer van wiskundevaardigheden naar andere leergebieden is een belangrijk punt van aandacht en maakt deel uit van het beleid voor de hele school.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Kennis en vaardigheden op het gebied van rekenen en wiskunde zijn onontbeerlijk voor een brede maatschappelijke participatie, voor het leren in andere leergebieden en in veel vervolgopleidingen. Onderwijs in rekenen en wiskunde is daarom van grote betekenis voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Het wiskunde onderwijs in het vso sluit aan bij het beheersingsniveau dat de leerling in het primair of speciaal onderwijs heeft bereikt en bij de leefwereld van de leerling. Bij sommige leerlingen kan, als gevolg van de beperking, sprake zijn van een wat andere, vertraagde of beperkte ontwikkeling op de gebieden ruimtelijk inzicht en/of begripsvorming. Problemen in de algemene informatieverwerking werken soms door in het automatiseren van vaardigheden op het gebied van rekenen-wiskunde. Ook de ontwikkeling van 'wiskundetaal' is voor sommige leerlingen met problemen op communicatief gebied moeilijk.

Voor leerlingen met een visuele beperking geeft het werken met schematische voorstellingen, tweedimensionale vormen, tabellen en grafieken en andere visualisering problemem. Met name bij onderdelen van meten en meetkunde zullen specifieke uitwerkingen nodig zijn en zal niet elk kerndoel onverkort gerealiseerd kunnen worden.

Voor leerlingen met een lichamelijke beperking vraagt vooral de toepassing van wiskunde in praktische situaties om een uitwerking op maat van de leerling. Dit zal ook vaak gelden voor de kerndoelen waarbij het maken van een afbeelding of meetvaardigheden aan de orde zijn. Voor leerlingen met een beperking of stoornis die doorwerkt in het sociale en communicatieve functioneren zal vaak een specifieke uitwerking van de kerndoelen op het gebied van het opzetten van een argumentatie, het uitleggen aan en begrijpen van anderen, het samenwerken en het met respect kritiek geven en krijgen nodig zijn. De leerlingen kunnen moeite hebben met het luisteren naar elkaar en met het accepteren van door anderen gevonden oplossingen. Het onderscheiden van meningen en beweringen en het werken met schattingen kan in het bijzonder voor leerlingen met een stoornis uit het autistisch spectrum moeilijk zijn.

Kerndoelen Wiskunde

- 1. De leerling leert passende wiskundetaal te gebruiken voor het ordenen van het eigen denken en voor uitleg aan anderen en leert de wiskundetaal van anderen te begrijpen.**
- 2. De leerling leert alleen en in samenwerking met anderen in praktische situaties wiskunde te herkennen en te gebruiken om problemen op te lossen.**
- 3. De leerling leert een wiskundige argumentatie op te zetten en te onderscheiden van meningen en beweringen en leert daarbij met respect voor ieders denkwijze wiskundige kritiek te geven en te krijgen.**
- 4. De leerling leert de structuur en de samenhang te doorzien van positieve en negatieve getallen, decimale getallen, breuken, procenten en verhoudingen en leert ermee te werken in zinvolle en praktische situaties.**
- 5. De leerling leert exact en schattend rekenen en redeneren op basis van inzicht in nauwkeurigheid, orde van grootte, en marges die in een gegeven situatie passend zijn.**
- 6. De leerling leert meten, leert structuur en samenhang doorzien van het metriek stelsel en leert rekenen met maten voor grootheden die gangbaar zijn in relevante toepassingen.**
- 7. De leerling leert informele notaties, schematische voorstellingen, tabellen, grafieken en formules te gebruiken om greep te krijgen op verbanden tussen grootheden en variabelen.**
- 8. De leerling leert te werken met platte en ruimtelijke vormen en structuren, leert daarvan afbeeldingen te maken en deze te interpreteren en leert met hun eigenschappen en afmetingen te rekenen en redeneren.**
- 9. De leerling leert gegevens systematisch te beschrijven, ordenen en visualiseren en leert gegevens, representaties en conclusies kritisch te beoordelen.**

5. Mens en natuur

Karakteristiek

Algemeen

In dit brede leergebied is het actief leren van leerlingen te typeren vanuit twee verschillende perspectieven. Van kindsbeen af wil de mens zijn omgeving begrijpen en zoekt hij naar verklaringen. Dit element krijgt vorm in de combinatie van onderzoek leren doen met het leren gebruiken en toepassen van achterliggende kennis en informatie. Daarnaast wil de mens de omgeving duurzaam beheersen om nu en in de toekomst in de eigen behoeften te voorzien. Dit krijgt vorm in leren ontwerpen en leren maken van bewuste keuzes.

Deze twee drijfveren spelen ook in de onderliggende vakdisciplines van het leergebied een rol. Het leergebied Mens en natuur omvat elementen uit de vakken biologie, natuurkunde, scheikunde, techniek en verzorging. Het sluit in die visie ook aan bij de kerndoelen Oriëntatie op natuur en techniek van het primair of speciaal onderwijs. Het leergebied biedt leerlingen een oriëntatie op de levende en niet-levende natuur, techniek en zorg. Sleutelbegrippen uit de verschillende vakken dienen ter ondersteuning daarvan. Daarvoor is het nodig, deze op het niveau van de leerling in concrete situaties toe te passen. Voor de betrokkenheid van leerlingen is het bovendien belangrijk uit te gaan van voor hen relevante maatschappelijke situaties. In het leergebied Mens en natuur ontwikkelen leerlingen vaardigheden om verschijnselen in de levende en niet-levende natuur op een planmatige manier te onderzoeken. Zoveel mogelijk uitgaande van eigen waarnemingen en verwondering doen leerlingen natuurwetenschappelijke kennis op en brengen zij die in verband met abstractere theorieën en modellen. Het leergebied is ook gericht op het verwerven van een kritische en onderzoekende houding. Het aspect van het duurzaam beheersen van de omgeving wordt benaderd vanuit techniek, zorg en milieu. Leerlingen maken kennis met de methodiek van ontwerpen en passen de geleerde vaardigheden toe door een technisch product of een programma van eisen te ontwerpen. Zij leren daarbij bewuste keuzes te maken met het oog op zorg voor zichzelf, elkaar en de omgeving.

Leerlingen leren daarbij inzicht te krijgen in de consequenties van keuzes voor de eigen levenswijze. De computer fungeert in het leergebied als hulpmiddel, middel tot communicatie, bron van informatie en onderwerp van onderzoek en studie.

In het feitelijke onderwijsaanbod aan leerlingen kan de inhoud van het leergebied op verschillende manieren worden geordend: in één leergebied, in twee leergebieden ('Natuur en techniek' en 'Natuur en zorg') in afzonderlijke vakken, in projecten of in mengvormen. In alle gevallen is het nodig de inhoud in samenhang en in relatie tot elkaar aan te bieden en daarbij de samenhang te gebruiken met andere vakken, met name Nederlands en wiskunde. Dat geldt ook voor de samenhang tussen onderzoek leren doen en leren ontwerpen, vaardigheden die elkaar immers kunnen aanvullen en versterken.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Het ontwikkelen van een onderzoekende houding, het begrijpen van verschijnselen in de omgeving en de duurzame beheersing van de omgeving zijn belangrijk voor een brede maatschappelijke participatie en in veel vervolgopleidingen. Onderwijs in het leergebied Mens en natuur is daarom van grote betekenis voor leerlingen in het uitstroomprofiel Vervolgonderwijs.

Bij leerlingen met een fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen kan het uitvoeren van onderzoek en het doen van praktische opdrachten om maatwerk vragen. Dit zal soms ook het geval zijn bij leerlingen met een beperking in de visuele waarneming. Met een duidelijke, gestructureerde planmatige aanpak en gerichte ondersteuning kan ook een brailleleerling een eenvoudig onderzoekje doen, maar het goed om kunnen gaan met loep, microscoop en determinatietabel zijn onmogelijk.

Het brede spectrum van kennisgebieden en onderwerpen in dit leergebied en de daarmee samenhangende begrippen veronderstellen een bepaald niveau van taal- en woordenschatontwikkeling. Voor met name leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking zullen de inhouden van de vijf domeinen moeten worden afgestemd op de taal- en woordenschatontwikkeling van de leerlingen. Voor leerlingen met problemen op het gebied van communiceren en/of sociaal gedrag zal het presenteren van onderzoek om speciale aandacht vragen. De kerndoelen 7 en 8, gericht op kennis van lichamelijke en psychische gezondheid en zorg voor zichzelf, anderen en de omgeving, zijn bij uitstek van belang voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs. De ondersteuning, apparatuur en/of handicapspecifieke aanpassingen waarmee de leerlingen zelf dagelijks omgaan, kunnen hierbij worden betrokken. De invulling van deze kerndoelen kan worden aangepast aan de doelgroep in de school en kan ook per leerling variëren.

Kerndoelen Mens en natuur

- 1. De leerling leert vragen over natuurwetenschappelijke, technologische en zorggerelateerde onderwerpen om te zetten in onderzoeksvragen, een dergelijk onderzoek over een natuurwetenschappelijk onderwerp uit te voeren en de uitkomsten daarvan te presenteren.**
- 2. De leerling leert kennis te verwerven over en inzicht te verkrijgen in sleutelbegrippen uit het gebied van de levende en niet-levende natuur, en leert deze sleutelbegrippen te verbinden met situaties in het dagelijks leven.**
- 3. De leerling leert dat mensen, dieren en planten in wisselwerking staan met elkaar en hun omgeving (milieu), en dat technologische en natuurwetenschappelijke toepassingen de duurzame kwaliteit daarvan zowel positief als negatief kunnen beïnvloeden.**
- 4. De leerling leert onder andere door praktisch werk kennis te verwerven over en inzicht te verkrijgen in processen uit de levende en niet-levende natuur en hun relatie met omgeving en milieu.**
- 5. De leerling leert te werken met theorieën en modellen door onderzoek te doen naar natuurkundige en scheikundige verschijnselen als elektriciteit, geluid, licht, beweging, energie en materie.**
- 6. De leerling leert door onderzoek kennis te verwerven over voor hem relevante technische producten en systemen, leert deze kennis naar waarde te schatten en op planmatige wijze een technisch product te ontwerpen en te maken.**
- 7. De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam, verbanden te leggen met het bevorderen van lichamelijke en psychische gezondheid, en daarin een eigen verantwoordelijkheid te nemen.**
- 8. De leerling leert over zorg en leert zorgen voor zichzelf, anderen en zijn omgeving, en hoe hij de veiligheid van zichzelf en anderen in verschillende leefsituaties (wonen, leren, werken, uitgaan, verkeer) positief kan beïnvloeden.**

6. Mens en maatschappij

Karakteristiek

Algemeen

In dit leergebied staat de persoonlijke betrokkenheid van leerlingen centraal: bij zichzelf en bij ontwikkelingen in de wereld, in het verleden en in de maatschappij om hem heen. Leerlingen moeten immers in de toekomst standpunten bepalen en beslissingen nemen over zaken van persoonlijk en van algemeen belang. Het gaat daarom niet alleen om het begrijpen van verschijnselen in de actuele maatschappelijke werkelijkheid (hoe zit het?), maar ook om het waarderen en beoordelen daarvan (wat vind ik ervan?). Leerlingen in de leeftijd van 12 tot 14 jaar breiden hun leefwereld uit, evenals hun persoonlijke betrokkenheid daarbij. Ze doen dat in een wereld die complex is en voortdurend in verandering.

Het leergebied Mens en maatschappij is erop gericht een kader op te bouwen om die wereld beter te begrijpen. Het leergebied sluit daarbij aan bij de kerndoelen Mens en samenleving, Ruimte en Tijd van het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld, in het primair (speciaal) onderwijs. Het ruimtelijk perspectief biedt een kader door het besef deel uit te maken van gebieden op verschillende schaal: de directe eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld. Het tijdsperspectief helpt de veranderende wereld te begrijpen vanuit een chronologische samenhang. Het maatschappelijk en economisch perspectief doen dat vanuit het gezichtspunt van de burger als producent en consument, en als deelnemer aan de 'civil society'.

Verwondering over zowel het andere als het eigene is een centrale drijfveer in het leerproces van 12- tot 14- jarigen. Vragen leren stellen, inlevingsvermogen ontwikkelen en een open, verkennende houding aannemen zijn zowel doel als middel. Het uiteindelijke doel is dat leerlingen gestimuleerd worden op informatie gebaseerde, beargumenteerde beslissingen te leren nemen als burgers van een cultureel diverse, democratische samenleving waarin de onderlinge afhankelijkheden groot zijn. Ze moeten leren standpunten te bepalen en te onderbouwen met behulp van veelzijdige informatie. In het leergebied Mens en maatschappij leren leerlingen dan ook wegwijs te worden in verschillende soorten bronnen en deze gericht te gebruiken. Het internet en andere digitale bronnen verdienen daarbij een belangrijke plaats om hun complexiteit, hun aantrekkelijkheid voor leerlingen en hun toenemende communicatieve invloed. In dit leergebied leren leerlingen ook nadrukkelijk de eigen omgeving te gebruiken als bron en onderzoeksobject.

De leerinhoud kan op verschillende manieren aan de orde komen: in één integraal leergebied, in afzonderlijke vakken, in projecten of in mengvormen daarvan. In alle gevallen is het nodig inhoud uit het leergebied in onderlinge samenhang en relatie en met andere vakken of leergebieden aan te bieden. Daardoor krijgen leerlingen inzicht in de samenhang in hun groter wordende leefwereld. Ze leren om binnen democratische kaders de overeenkomsten en verschillen tussen mensen te waarderen en te respecteren, en dat te uiten in betrokkenheid op zichzelf, elkaar en de omgeving.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Het ontwikkelen van persoonlijke betrokkenheid van leerlingen bij zichzelf en bij ontwikkelingen in de wereld is belangrijk voor een brede maatschappelijke participatie en in veel vervolgopleidingen. Voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs is het uitbreiden van de leefwereld en de toerusting als burger in de Nederlandse maatschappij van groot belang. Leerlingen leren omgaan met hun handicapspecifieke beperkingen en leren wat de betekenis is van het hebben van een beperking voor hun functioneren in de samenleving. Veel leerlingen hebben veelvuldig contact met het maatschappelijk gebied van zorg en hulpverlening en met de specifieke voorzieningen die voor hen van toepassing zijn. Het stellen van (hulp)vragen en het omgaan met ondersteuning en ondersteuners behoort tot de te ontwikkelen burgerschapscompetenties van deze leerlingen.

Bij leerlingen met een fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen zal het uitvoeren van onderzoek en het doen van praktische opdrachten vaak om maatwerk vragen. Dit zal soms ook het geval zijn bij leerlingen met een beperking in de visuele waarneming. Voor deze laatste groep leerlingen is vooral het werken met complex samengestelde bronnen problematisch. Bij aardrijkskunde leveren onder meer het gebruik van kaarten, luchtfoto's en satellietbeelden problemen op.

Voor leerlingen met een auditieve beperking is het 'verbanden zien en inzicht verkrijgen' soms lastig. Dit veronderstelt een bepaald abstractieniveau. Als gevolg van auditieve en communicatieve problemen is de taalabstractie vaak beperkter. Voor leerlingen met problemen op het gebied van communiceren en/of sociaal gedrag zal het innemen en verdedigen van een beargumenteerd standpunt en, daarbij respectvol met kritiek omgaan en het presenteren van onderzoek speciale aandacht vergen. Voor leerlingen met een autisme spectrum stoornis geldt dit in het bijzonder voor de kerndoelen 7 en 8, met name als het gaat om de reflectie op eigen ervaringen en het begrijpen en respectvol hanteren van verschillen in leefwijzen en opvattingen.

Kerndoelen Mens en maatschappij

- 1. De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan.**
- 2. De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen. De leerling leert hierbij over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken:**
  - tijd van jagers en boeren (prehistorie tot 3000 voor Chr.);
  - tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Chr. – 500 na Chr.);
  - tijd van monniken en ridders (500 – 1000);
  - tijd van steden en staten (1000 – 1500);
  - tijd van ontdekkers en hervormers (1500 – 1600);
  - tijd van regenten en vorsten (1600 – 1700);
  - tijd van pruiken en revoluties (1700 – 1800);
  - tijd van burgers en stoommachines (1800 – 1900);
  - tijd van wereldoorlogen (1900 – 1950),
  - tijd van televisie en computer (1950 – heden).

De leerling leert daarbij in elk geval de relatie te leggen tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20e eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de Holocaust), en hedendaagse ontwikkelingen. De vensters van de canon van Nederland dienen als inspiratiebron voor de behandeling van de tijdvakken.
- 3. De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld te gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun omgeving te plaatsen.**
- 4. De leerling leert een eenvoudig onderzoek uit te voeren naar een actueel maatschappelijk verschijnsel en de uitkomsten daarvan te presenteren.**
- 5. De leerling leert historische bronnen te gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen, en hij leert daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving te betrekken.**

6. De leerling leert de atlas als informatiebron te gebruiken en kaarten te lezen en te analyseren om zich te oriënteren, zich een beeld van een gebied te vormen of antwoorden op vragen te vinden.
7. De leerling leert in eigen ervaringen en in de eigen omgeving effecten te herkennen van keuzes op het gebied van werk en zorg, wonen en recreëren, consumeren en budgetteren, verkeer en milieu.
8. De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, en leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit.
9. De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn.
10. De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.
11. De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.
12. De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien.

7. Kunst en cultuur

Karakteristiek

Algemeen

In het leergebied Kunst en cultuur verdiepen en verbreden leerlingen hun kennismaking met kunstzinnige en andere culturele uitingen. Zij verkennen en exploreren daarbij hun eigen productieve mogelijkheden. Ze leren bovendien oog krijgen voor kunstzinnige en culturele diversiteit in de Nederlandse samenleving en de diverse culturen in de wereld. Het leergebied sluit aan op de kerndoelen van het leergebied Kunstzinnige oriëntatie van het basisonderwijs. Dat betekent ook verdere uitwerking van de aandacht voor literaire expressie, voor het cultureel erfgoed en voor de relatie tussen kunstuitingen en het dagelijks bestaan.

In de onderbouw van het voortgezet (speciaal) onderwijs ontleent het leergebied zijn inhoud in de eerste plaats aan de kunstzinnige disciplines: muziek, dans, drama en de beeldende vakken (handvaardigheid, tekenen, textiele werkvormen en audiovisuele vorming).

De leerlingen ontwikkelen vaardigheden in het gebruik van verschillende technieken. Ze leren de mogelijkheden van de verschillende disciplines gebruiken. Er worden verschillende functies verkend: uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen, vorm geven aan verbeelding en leren communiceren door middel van beeld, geluid en (lichaams)taal. De leerlingen leren hun kunstzinnig werk op een toegankelijke wijze aan anderen te presenteren en over het ontwerpproces te communiceren. Daarbij en bij het gebruik van bronnen wordt de computer als hulp- en communicatiemiddel gebruikt.

Behalve het zelf kunnen vorm geven is kennismaken met de kunstzinnige en culturele uitingen van anderen van belang. Dat geldt voor het werk van medeleerlingen, maar ook voor dat van professionele kunstenaars. Leerlingen leren op exemplarische wijze kunst te begrijpen en te waarderen. Tot het leergebied hoort daarom ook een in het programma ingebede kennismaking met verschillende kunstuitingen door bezoeken aan tentoonstellingen en theater- en dansvoorstellingen en muziekkuitvoeringen. Doel is dat alle leerlingen kennismaken met verschillende soorten professionele uitingen in elk geval kennismaken. Door de bezoeken op school voor te bereiden en de ervaringen te verwerken, worden ze in het perspectief van de doelen van het leergebied geplaatst.

Ervaringen met het eigen werk en het werk van anderen kunnen in een kunstdossier of portfolio worden vastgelegd met behulp van schriftelijke, visuele of auditieve middelen.

In het feitelijke onderwijsaanbod aan leerlingen kan de leerinhoud van het leergebied op verschillende manieren worden geordend: in één samenhangend leergebied, in afzonderlijke vakken, als onderdeel van projecten of in mengvormen daarvan. In alle varianten is een brede oriëntatie op kunst en cultuur het doel. Behalve met de vak- en leergebieden Nederlands, Engels en Mens en maatschappij zijn daarin ook relaties te leggen met elementen uit wiskunde en Mens en natuur.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Het leergebied Kunst en cultuur stimuleert de persoonlijke, creatieve en kunstzinnige ontwikkeling van leerlingen. Dit is niet alleen belangrijk voor vervolgopleidingen, maar ook uitermate relevant voor het ontwikkelen van competenties voor en bewustwording van een zinvolle en bevredigende besteding van vrije tijd.

Ook voor leerlingen met een fysieke beperking geldt dat zij hun eigen productieve mogelijkheden zullen verkennen en exploreren. Technologie kan worden ingezet als hulpmiddel. Voor leerlingen met beperkte (fijn) motorische vaardigheden kan het leren omgaan met verschillende materialen een waardevolle ervaring zijn, mede voor het stimuleren van de sensomotorische ontwikkeling.

Ook leerlingen met een auditieve, communicatieve en/of visuele beperking worden in hun ontwikkeling gestimuleerd door het opdoen van een grote verscheidenheid aan ervaringen door te handelen, dingen mee te maken en bewust gebruik te maken van de allerlei zintuiglijke

waarnemingen. Afhankelijk van de beperking zullen de kerndoelen op een bepaalde wijze worden ingevuld. Voor blinde leerlingen zal het 'kijken naar beeldende kunst' vervangen worden door andere zintuiglijke ervaringen. Voor dove en slechthorende leerlingen geldt dit voor de kerndoelen die een beroep doen op de luistervaardigheid. Compensatie kan steeds worden gezocht in ervaringen en uitingen die andere zintuigen aanspreken. Dit leergebied biedt leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs bij uitstek mogelijkheden om het eigen uitsingsrepertoire te vergroten en te leren genieten van kunstzinnige uitingen van anderen. Het leren uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen en hierover communiceren door middel van beeld, geluid en (lichaams)taal biedt leerlingen met sociaal-emotionele problematiek en/of communicatieve problemen de kans om gekanaliseerd uiting te geven aan hun gevoelens en fantasie. Maar er zijn ook beperkingen. Het leergebied nodigt leerlingen uit iets van zichzelf te laten zien, wat niet altijd gemakkelijk voor hen is. Daar komt bij dat sommige leerlingen, zoals leerlingen met een autisme spectrum stoornis, vaak een beperkte verbeeldingskracht hebben.

Kerndoelen Kunst en cultuur

- 1. De leerling leert door het gebruik van elementaire vaardigheden de zeggingskracht van verschillende kunstzinnige disciplines te onderzoeken en toe te passen om eigen gevoelens uit te drukken, ervaringen vast te leggen, verbeelding vorm te geven en communicatie te bewerkstelligen.**
- 2. De leerling leert eigen kunstzinnig werk, alleen of als deelnemer in een groep, aan derden te presenteren.**
- 3. De leerling leert op basis van enige achtergrondkennis te kijken naar beeldende kunst, te luisteren naar muziek en te kijken en luisteren naar theater-, dans- of filmvoorstellingen**
- 4. De leerling leert met behulp van visuele of auditieve middelen verslag te doen van deelname aan kunstzinnige activiteiten, als toeschouwer en als deelnemer.**
- 5. De leerling leert mondeling of schriftelijk te reflecteren op eigen werk en werk van anderen, waaronder dat van kunstenaars.**

8. Bewegen en sport

Karakteristiek

Algemeen

Het leergebied is erop gericht alle kinderen te brengen tot blijvende en verantwoorde deelname aan bewegen en sport, tot een bewuste keuze voor bewegen in het algemeen en voor specifieke bewegingsactiviteiten in de vrije tijd. Daarop is dan ook de verschuiving gericht van het leren deelnemen aan basale bewegingsactiviteiten waarop in het (speciaal) primair onderwijs de nadruk ligt, naar een brede oriëntatie op actuele bewegingscultuur in het voortgezet onderwijs.

De leeftijd van 12 tot 14 jaar is een turbulente periode, met een snelle verandering in lichamelijke kenmerken. Tegelijkertijd betekent de overgang naar een andere school een ingrijpende verandering in de sociale omgeving. De leerlingen moeten op zoek naar een nieuwe plek en identiteit in dat geheel. Dat vergt oriëntatie en aanpassing. In deze periode worden leerlingen zich ook meer bewust van hun eigen mogelijkheden en onmogelijkheden en die van anderen. Prestaties in dit leergebied zijn voor iedereen zichtbaar. Dat maakt leerlingen kwetsbaar. Het is daarom in deze leeftijdsfase belangrijk dat ze kansen krijgen hun mogelijkheden in een veilige omgeving te verkennen en leren hun zelfvertrouwen op het gebied van hun bewegingsmogelijkheden verder te ontwikkelen en te benutten. Respectvol omgaan met verschillen in belangstelling, begaafdheid en tempo vraagt voortdurend om flexibiliteit en om uitdagende en aansprekende bewegingssituaties. Aansluiten bij de bewegingservaring uit de basisschoolperiode is daarbij essentieel.

Leren bewegen is bij uitstek een groepsactiviteit. Leerlingen verkennen en ontwikkelen naast hun mogelijkheden in de rol van beweger ook die in de rol van ondersteuner en organisator. Er wordt veelvuldig een beroep gedaan op verschillende sociale en regelvaardigheden. In tal van situaties wordt van leerlingen verwacht dat ze elkaar helpen, onderling rollen en taken verdelen, op veiligheid letten, respectvol met elkaar omgaan, zorgzaam zijn voor elkaar, met elkaar regels afspreken, samenwerken en samen spelen. Leerlingen leren eenvoudige regeltaken vervullen, zoals elkaar hulp verlenen, aanwijzingen geven en coachen, organiseren en rollen als scheidsrechter of jury vervullen. Deze sociale en regeltaken maken het niet alleen mogelijk samen te bewegen, maar bieden leerlingen de mogelijkheid te leren hoe ze die activiteiten met elkaar veilig op gang kunnen brengen en op gang kunnen houden. Ze leren verantwoordelijkheid te dragen voor het eigen bewegen en dat van anderen, ook als de onderlinge verschillen groot zijn.

In het leergebied zijn relaties te leggen met de leergebieden Kunst en cultuur, Mens en natuur en Mens en maatschappij.

Uitstroomprofiel Vervolgonderwijs

Blijvende en verantwoorde deelname aan bewegen en sport is voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs heel belangrijk. Het ontwikkelen en behouden van een actieve leefstijl en de voorbereiding op een zinvolle en gezonde vrijetijdsbesteding vormen belangrijke doelstellingen van het leergebied bewegen en sport voor deze leerlingen. Leerlingen worden zich in het voortgezet speciaal onderwijs in sterke mate bewust van hun (fysieke) mogelijkheden en onmogelijkheden. Het verkennen en accepteren van de eigen mogelijkheden en het ontwikkelen van zelfvertrouwen zijn daarbij essentieel.

De motorische ontwikkeling bij leerlingen met een lichamelijke of zintuiglijke beperking is veelal achter vergeleken met leeftijdsgenoten. Bewegen in de ruimte kan voor deze leerlingen omgeven zijn met onzekerheid en angst. Balspelen zijn voor blinde leerlingen slechts beperkt mogelijk. Activiteiten als zwemmen, skiën, schaatsen, klimmen, fitness en kanoën zijn wel mogelijk. Met aangepast sportmateriaal kan veel. Slechtziende leerlingen kunnen bijna alle spelvormen op een eenvoudig niveau beoefenen. Bij leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking kan sprake zijn van een achterstand in de motorische ontwikkeling,

veroorzaakt door beperktere ervaring in verschillende vormen van bewegen en spelen. Ook komen stoornissen in de coördinatie en de planning van bewegingen voor. Door de stoornis van het gehoor hebben dove en slechthorende leerlingen vaak problemen met hun evenwicht. Spelactiviteiten met andere leerlingen kunnen lastig zijn door problemen in de onderlinge communicatie.

Sommige leerlingen met een (ernstige) fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen zullen niet deel kunnen nemen aan alle bewegingsactiviteiten. De aard van de beperking of ziekte maakt bepaalde activiteiten (vrijwel) onmogelijk. Leerlingen kunnen door aanpassingen van regels en arrangementen wel, zoveel mogelijk bewegend, een actieve rol krijgen in de activiteiten.

Leerlingen met gedrags- en/of sociaal-emotionele problematiek hebben vaak extra behoefte aan het kunnen bewegen. Wel moet bij deze leerlingen meer tijd worden besteed aan de voorwaarden om tot bewegen in groepsverband te komen. Er wordt een beroep gedaan op sociale- en regelvaardigheden. Leerlingen hebben soms moeite met het 'vrije' karakter van klassikale gymlessen. Veiligheid is een eerste vereiste. Soms zullen deze activiteiten alleen in (zeer) kleine stappen en in beperkte mate kunnen worden opgebouwd. In andere gevallen zal een aangepast aanbod nodig zijn, meer gericht op individueel sporten.

Kerdoelen Bewegen en sport

- 1. De leerling leert zich mede met het oog op buitenschoolse beoefening op praktische wijze te oriënteren op veel verschillende bewegingsactiviteiten uit gevarieerde gebieden als spel, turnen, atletiek, bewegen op muziek, zelfverdediging en actuele ontwikkelingen in de bewegingscultuur, en daarin de eigen mogelijkheden te verkennen.**
- 2. De leerling leert door middel van uitdagende bewegingssituaties zijn bewegingsrepertoire uit te breiden.**
- 3. De leerling leert de hoofdbeginselen van de bewegingsactiviteiten op eigen niveau toe te passen.**
- 4. De leerling leert tijdens bewegingsactiviteiten sportief te zijn, rekening te houden met de mogelijkheden en voorkeuren van anderen, en respect en zorg te hebben voor elkaar.**
- 5. De leerling leert eenvoudige regelende taken te vervullen die het mogelijk maken, zelfstandig en samen met andere leerlingen bewegingsactiviteiten te beoefenen.**
- 6. De leerling leert door deel te nemen aan praktische bewegingsactiviteiten de waarde van het bewegen voor gezondheid en welzijn kennen en ervaren.**

3. Kerndoelen uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

Leergebiedspecifieke kerndoelen uitstroomprofiel Arbeidsmarkt

1. Nederlandse taal en communicatie

Karakteristiek

Onderwijs in de Nederlandse taal heeft tot doel de taalvaardigheid van leerlingen te vergroten. Beheersing van de taal maakt het leerlingen mogelijk om deel te nemen aan de verschillende aspecten van het maatschappelijk leven, nu en in de toekomst, en is daarnaast onontbeerlijk bij het verwerven van inhoud en vaardigheden in alle leergebieden en voor toekomstige arbeidssituaties. Onderwijs in de Nederlandse taal is daarom van grote betekenis.

De kern van het leergebied bestaat uit het leren communiceren met behulp van de Nederlandse taal. Vaak gaat het om mengvormen van mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid, zoals een mondelinge presentatie die wordt ondersteund door beeldmateriaal. Taalverwerving en taalonderwijs verlopen concentrisch: dezelfde soort inhoud komt in toenemende complexiteit en in toenemende mate van beheersing aan de orde.

Het onderwijs in de Nederlandse taal in het arbeidsmarktgerichte uitstroomprofiel van het vso is gebaseerd op hetgeen de leerling in het (speciaal) basisonderwijs heeft bereikt, sluit aan bij het beheersingsniveau en de leefwereld van de leerling en breidt deze uit. Leerlingen worden uitgedaagd tot taalactiviteiten en ontwikkelen een positieve houding ten opzichte van verschillende vormen van taalgebruik. Zij leren teksten te gebruiken in alledaagse en werkgerelateerde contexten, maar ook om te communiceren in deze situaties, zoals bijvoorbeeld het aanvragen van zelfstandige woonruimte of het uitvoeren van instructies in een arbeidssituatie.

Omgaan met de computer als bron van informatie, als hulpmiddel en als communicatiemiddel is onlosmakelijk verbonden met taal. Een ander wezenlijk onderdeel van het taalonderwijs vormen de strategische vaardigheden zoals bijvoorbeeld het gebruik van strategieën voor woordenschatverwerving en reflecteren op eigen taalgebruik. Ook door het leren toepassen van conventies in het mondeling en schriftelijk taalgebruik breiden leerlingen hun taalgereedschap en hun repertoire uit.

De kerndoelen vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden weergegeven in overeenstemming met de domeinen van het Referentiekader taal. Eerst de kerndoelen mondelinge vaardigheden met de subdomeinen luisteren, gesprekken en spreken. Daarna de kerndoelen lezen, met de subdomeinen zakelijke teksten en verhalende en fictionele teksten. Vervolgens het domein schrijven waaraan ook taalverzorging is gekoppeld. De strategische vaardigheden zijn als laatste opgenomen. Alhoewel de kerndoelen in het algemeen geen niveaubepaling behelzen, zijn de kerndoelen voor het leergebied Nederlandse taal en communicatie zodanig gesteld, dat zij een uitwerking naar het referentieniveau 1 F/1 S ondersteunen.

Algemeen geldt: er is géén verplichting voor leerlingen om een bepaald niveau te behalen. Wel moeten scholen op een betrouwbare manier kunnen aangegeven, hoever een leerling is gekomen op weg naar het voor hem relevante streefniveau.

Bij leerlingen met visuele en auditieve beperkingen, met stoornissen in het autistisch spectrum en met zwaardere cognitieve beperkingen kan sprake zijn van een vertraagde of andere taalontwikkeling. Het is van belang dat scholen de kerndoelen voor hen op een aangepaste manier uitwerken. Compensatie voor de beperking of dispensatie en vervanging van een bepaald kerndoel kan daarbij horen. Ook moeten zij gebruik kunnen maken van hulpmiddelen, zoals vergroting van tekst, brailleleesregel voor de computer, spraakuitvoer, gesproken boeken voor leerlingen met een visuele beperking.

Voor leerlingen met een auditieve beperking kunnen scholen de kerndoelen in het domein mondelinge taal aangepast uitwerken, dan wel streven naar compensatie in andere domeinen, waardoor ook deze doelgroep herkenbaar aan de doelen kan werken. Voor leerlingen die primair communiceren in Nederlandse Gebaren Taal zijn géén aparte kerndoelen opgenomen. In aansluiting op de SO-kerndoelen NGT en de landelijke afstemming op het gebied van Nederlandse Gebarentaal (NGT) ontwikkelen de scholen voor de betreffende dove leerlingen een onderwijsaanbod.

Leerlingen met een stoornis in het autistisch spectrum verwerken informatie anders, en dit kan gevolgen hebben voor hun communicatie en taalgebruik. Zij hebben onder andere behoefte aan concreet en expliciet taalgebruik en kunnen moeite hebben met beeldend of figuurlijk taalgebruik. Hun inlevingsvermogen kan beperkt zijn, waardoor het 'belevend' lezen van verhalende teksten problemen kan geven.

Bij leerlingen met zwaardere cognitieve beperkingen kan sprake zijn van vertraagde taalontwikkeling, minder adequate verwerking van informatie, minder woordenschat en taalbegrip. Het begrijpend lezen, het leren en toepassen van correcte spelling en duidelijk schrijven kunnen voor hen extra belastend zijn. Zij hebben wellicht behoefte aan (nog) meer nadruk op communicatieve redzaamheid, waaronder het vergroten van de woordenschat. Voor hen kunnen scholen enigszins aangepaste uitwerkingen van sommige kerndoelen maken, waardoor ook deze doelgroep herkenbaar aan de doelen kan werken.

Voorstel Kerndoelen Nederlandse taal en communicatie

1. De leerling leert actief te luisteren naar gesproken taal over alledaagse en werkgerelateerde onderwerpen.

Mondelinge Vaardigheden: Luisteren

Hierbij kan men denken aan:

- luisteren naar instructie om taken of handelingen uit te voeren;
- luisteren naar een voorgelezen of verteld verhaal als toehoorder;
- luisteren naar radio, tv en gesproken tekst op internet om benodigde informatie eruit te halen.

2. De leerling leert zich mondeling verstaanbaar en begrijpelijk uit te drukken in gesprekken, overlegsituaties en presentaties over alledaagse en werkgerelateerde onderwerpen.

Mondelinge vaardigheden: Gesprekken voeren en spreken

Hierbij kan men denken aan:

- informatie vragen en uitwisselen in formele en informele situaties;
- de eigen mening verwoorden en onderbouwen met argumenten;
- beurten kunnen nemen en afstaan;
- een kort gesprek beginnen en eindigen;
- afspraken maken en samenvatten;
- een verstaanbare en vloeiende spraak;
- afstemmen op gesprekspartner/publiek;
- gebruik maken van ondersteunende (visueel en auditief) materialen.

3. De leerling leert zakelijke teksten te lezen over onderwerpen die aansluiten bij de eigen interesses, de leefwereld en de wereld van arbeid.

Lezen: Zakelijke teksten

Hierbij kan men denken aan:

- lezen van informatieve teksten, bijvoorbeeld in een schoolboek, in een tijdschrift of op het internet;
- lezen van instructieve teksten, bijvoorbeeld routebeschrijving, recept of werkinstructie;
- lezen van (eenvoudige) betogende teksten, bijvoorbeeld in huis-aan-huisbladen, in advertenties of (overheids)brochures.

4. De leerling leert verhalende en fictionele teksten belevend te lezen en de eigen interesses en voorkeuren op het gebied van fictie te verkennen.

Lezen: Narratieve, fictionele teksten

Hierbij kan men denken aan:

- zelfstandig zoeken en kiezen van teksten en films op basis van eigen voorkeur;
- praten over gelezen teksten/boeken/films;
- verwoorden van beargumenteerd oordeel over een boek/tekst/film;
- beschrijven hoe personages voelen, denken en handelen.

5. De leerling leert zich schriftelijk begrijpelijk uit te drukken in korte, eenvoudige teksten over alledaagse en werkgerelateerde onderwerpen.

Schrijven

Hierbij kan men denken aan:

- een brief, kaart of e-mail schrijven om te bedanken, te feliciteren, uit te nodigen of om informatie te vragen;
- formulieren en werkbriefjes invullen;
- korte berichten schrijven met eenvoudige informatie;
- verslagen schrijven met behulp van een stramien;
- vrij schrijven van een korte tekst of gedicht om eigen ervaringen en gevoelens over te brengen;
- woordkeuze variëren afhankelijk van de situatie.

6. De leerling leert in schriftelijke producten verzorgde taal te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- correct spellen van frequent gebruikte woorden;
- correct spellen van frequent gebruikte werkwoorden;
- voor werkwoordspelling voorwaardelijke grammaticale kennis gebruiken, zoals onderwerp en persoonsvorm;
- formuleren van leesbare zinnen;
- leestekens (hoofdletter, punt, vraagteken) gebruiken;
- gebruik maken van spellingcontrole op de computer.

7. De leerling leert zijn woordenschat uit te breiden met behulp van strategieën.

Strategieën

Hierbij kan men denken aan:

- onderstrepen van onbekende woorden;
- vragen wat een woord betekent;
- afleiden van woorden uit de context;
- gebruik maken van een woordenboek;
- opschrijven van belangrijke woorden;
- het zoeken van bekende woorddelen in een onbekend woord.

8. De leerling leert om taalactiviteiten (spreken, luisteren, schrijven en lezen) voor te bereiden, te plannen en na te kijken.

Hierbij kan men denken aan:

- nadenken over inhoud en doel;
- structureren en informatie ordenen;
- volgorde bepalen bij uitvoeren van taalactiviteiten;
- nakijken van (schriftelijke) producten.

9. De leerling leert van feedback van anderen en van eigen reflectie op taalactiviteiten.

Hierbij kan men denken aan:

- luisteren naar reacties van anderen;
- nadenken over uitgevoerde taalactiviteit;
- proberen om verbeteringen toe te passen in nieuwe taalactiviteiten.

2. Engels

Karakteristiek

Engels neemt als wereldtaal voor ons land een centrale plaats in en is daarom van belang voor alle leerlingen. Door beheersing van het Engels vergroten leerlingen wereldwijd hun communicatieve, sociale en maatschappelijke mogelijkheden.

In het vso is, ook bij Engels, het zelfredzaam worden in een aantal veel voorkomende communicatieve situaties de kern. De mogelijkheden van de computer als hulp- en communicatiemiddel zijn daarbij onmisbaar.

Uitgangspunt bij het formuleren van de kerndoelen Engels voor het vso vormt het Europees referentiekader (ERK). Hierin wordt op zes onderscheidende, opklimmende niveaus (A1-A2-B1-B2-C1-C2) beschreven wat een leerder moet kunnen in de vreemde taal. Ook in het reguliere voortgezet onderwijs zijn de kerndoelen en eindtermen gerelateerd aan het ERK.

Specifiek voor het vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt geldt dat het onderwijsaanbod gericht is op de doelen van het A1 niveau (Breakthrough level). Dit houdt in dat leerlingen vertrouwde dagelijkse uitdrukkingen en basiszinnen gericht op de bevrediging van concrete behoeften begrijpen en gebruiken. Dat leerlingen zichzelf aan anderen kunnen voorstellen en vragen kunnen stellen en beantwoorden over persoonlijke gegevens zoals waar hij woont, mensen die hij kent en dingen die hij bezit. En dat leerlingen op een simpele wijze kunnen reageren, aangenomen dat de andere persoon langzaam en duidelijk praat en bereid is om te helpen. De toepassingsgebieden sluiten zoveel mogelijk aan bij de leefwereld van de leerlingen, met name in het dagelijks leven en het publieke domein⁷. De verschillende aspecten van taalvaardigheid (luisteren, lezen, gesprekken voeren, spreken en schrijven) komen zoveel mogelijk in samenhang aan bod.

Gegeven het feit dat leerlingen op het A1 niveau nog erg gelimiteerd zijn in hun taalkennis en; -vaardigheden, kunnen zij de hiaten in hun kennis compenseren door het toepassen van strategieën voor luisteren, lezen en woordenschat. Daarom zijn deze strategieën ook opgenomen in de kerndoelen.

Als bij leerlingen sprake is van een vertraagde taalontwikkeling en/of van problemen in de informatieverwerking zal dit doorwerken in het niveau dat kan worden nagestreefd bij de kerndoelen Engels. Leerlingen kunnen als gevolg van hun beperking problemen ondervinden in communicatieve situaties. Zij hebben baat bij een veilige situatie en ondersteuning van hun zelfvertrouwen.

Voor bepaalde leerlingen zullen aangepaste bronnen en/of ondersteunende materialen worden ingezet. Zo zullen voor blinde leerlingen daar waar gesproken wordt over (geschreven) teksten en bronnen aangepaste (gebrailleerde) materialen kunnen worden ingezet. Voor leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking kan bij de uitwerking van de kerndoelen meer nadruk worden gelegd op de leesvaardigheid in plaats van de luistervaardigheid. In bepaalde gevallen, bijvoorbeeld bij leerlingen met een spraakbeperking kan ervoor gekozen worden om meer nadruk te leggen op de schriftelijke communicatievaardigheden in plaats van de mondelinge communicatievaardigheden.

⁷ Het ERK is uitgewerkt in Taalprofielen, een document waarin de communicatieve situaties geordend zijn in vier domeinen: Dagelijks leven, Publieke sector, Werk, Opleiding. Leerlingen op A1 niveau werken vooral met de domeinen Dagelijks leven en Publieke sector. Binnen de domeinen zullen leerlingen aan authentieke, dus levensechte taken werken die de actiegerichte benadering van het ERK veronderstelt.

Met name voor dove leerlingen vergt het leren van een vreemde taal een zeer grote extra inspanning. Het werken aan deze doelen vraagt veel aandacht en onderwijstijd. Om deze reden is het werken aan de kerndoelen Engels niet voor alle dove leerlingen realiseerbaar of relevant. Scholen kunnen voor hun maatwerk leveren. Compensatie voor de beperking of dispensatie en vervanging van bepaalde kerndoelen kan daarbij horen.

Voorstel Kerndoelen Engels

- 1. De leerling leert vertrouwde woorden en basiszinnen te begrijpen die zichzelf, zijn/haar familie en directe concrete omgeving betreffen, wanneer mensen langzaam en duidelijk spreken.**

Subdoelen Luisteren A1:

Luisteren naar aankondigingen en instructies

- In vertrouwde situaties korte, duidelijke instructies begrijpen.
- In korte, duidelijk gesproken teksten, namen, getallen en bekende woorden verstaan.
- Korte, eenvoudige waarschuwingen begrijpen.

- 2. De leerling leert vertrouwde namen, woorden en zeer eenvoudige zinnen begrijpen, bijvoorbeeld in mededelingen, op posters en in catalogi.**

Subdoelen Lezen A1:

Correspondentie lezen

- *Korte mededelingen begrijpen.*
- *Voorgedrukte kaarten begrijpen met standaard boodschappen.*

Oriënterend lezen

- Een korte standaard mededeling lezen.
- Dingen opzoeken in of kiezen uit een lijst.
- Eenvoudige informatie op een poster, mededelingenbord of leaflet lezen.

Lezen om informatie op te doen

- Een idee vormen van de inhoud van een korte tekst, in het bijzonder als die visueel ondersteund is.
- In korte informatieve teksten informatie over personen en plaatsen begrijpen.

Instructies lezen

- Eenvoudige en korte instructies begrijpen.

- 3. De leerling leert deel te nemen aan een eenvoudig gesprek waarin hij eenvoudige vragen kan stellen en beantwoorden die een directe behoefte of zeer vertrouwd onderwerp betreffen.**

Subdoelen Gesprekken voeren A1:

Informeel gesprekken

- Op een eenvoudige manier groeten en afscheid nemen.
- Zichzelf en anderen voorstellen en reageren als iemand voorgesteld wordt; ·
- Eenvoudige informatie vragen en geven over welbevinden.

Zaken regelen

- Om dingen vragen, iets aanbieden, voor iets bedanken, begrijpen wanneer om iets gevraagd wordt.
- Een aantal getallen uitspreken en verstaan.

Informatie uitwisselen

- Eenvoudige informatie over vertrouwde, concrete onderwerpen vragen of geven.
- Met een kort en eenvoudig antwoord reageren op korte, eenvoudige vragen over zichzelf en andere mensen.
- In eenvoudige bewoordingen zeggen wat hij wel en niet leuk vindt en vragen wat anderen wel en niet leuk vinden.
- Om verduidelijking vragen, eventueel met hulp van gebaren.

4. De leerling leert in spreektaal een beeld te geven van zichzelf, anderen en de naaste omgeving.

Subdoelen Spreken A1

Monologen

- Eenvoudige informatie over zichzelf geven.
- In losse woorden en simpele, korte zinnen iets of iemand beschrijven.

Een publiek toespreken

- Een korte, vooraf geoefende mededeling voorlezen aan een groep.

5. De leerling leert een korte eenvoudige schriftelijke mededeling te doen en leert formulieren in te vullen met persoonlijke details.

Subdoelen Schrijven A1:

Correspondentie

- Een korte, eenvoudige briefkaart schrijven.
- Een kort, eenvoudig sms'je of e-mail schrijven.

Aantekeningen, berichten, formulieren

- Een eenvoudig formulier invullen.
- Eenvoudige aantekeningen maken.
- Een eenvoudige lijst met vragen over zichzelf invullen.

Vrij schrijven

- Een paar eenvoudige zinnen opschrijven over zichzelf of over andere mensen.

6. De leerling leert strategieën te gebruiken bij het verwerven van informatie uit gesproken en geschreven Engelstalige teksten.

Subdoelen Strategieën receptieve vaardigheden:

Luisterstrategieën

- Activeren van voorkennis over het onderwerp
- Herkennen van woorden van internationaal vocabulaire
- Woorden afleiden uit de context

Leesstrategieën

- Activeren van voorkennis over het onderwerp.
- Gebruik maken van uitstekende delen in een tekst om te voorspellen (zoals titels en plaatjes).
- Herkennen van woorden van internationaal vocabulaire.
- Woorden afleiden uit de context (woordraadstrategieën).

Gebruik woordenboek

- Bij het gebruik van een woordenboek zijn leerlingen zich bewust dat woorden meerdere betekenissen kunnen hebben.

7. De leerling leert strategieën te gebruiken voor het uitbreiden van zijn/haar woordenschat.

3. Friese taal en cultuur

Voor vso in de provincie Fryslân

Karakteristiek

Fryslân is een tweetalige provincie doordat zowel de Nederlandse als de Friese taal een belangrijke positie innemen. Veel leerlingen in Fryslân spreken Fries, de meeste leerlingen verstaan het Fries naar eigen zeggen voldoende tot goed. Ze ervaren de tweetalige cultuur van de provincie dagelijks. Het past bij de algemene doelstelling van het streven naar zo groot mogelijke redzaamheid dat leerlingen die het vso verlaten zich in hun omgeving ook met het Fries kunnen redden. Het aanbieden van Fries in het vso-programma kan uitgevoerd worden conform de wettelijke kaders voor het vso en de kerndoelen, maar het is in dit uitstroomprofiel Arbeidsmarkt geen verplichting.

In aansluiting op andere sets kerndoelen Fries (primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs) omvat het eerste kerndoel mede het besef van tweetaligheid in Fryslân en het op eigen niveau kunnen participeren in de Friese taal en cultuur. De taal staat niet op zich zelf, maar is direct verbonden met de cultuur en de geschiedenis van de provincie. Onderwijs in de Friese taal heeft tot doel de taalvaardigheid van leerlingen in het Fries te vergroten. Leerlingen krijgen meer zicht op specifieke kenmerken van de Friese taal en cultuur en de achtergronden daarvan. Daardoor kunnen ze beter aan de Friese cultuur deelnemen. In de dagelijkse leefsituatie is voor de meeste leerlingen het Fries normaal. Het is belangrijk daar op aan te sluiten. Daarbij is in het vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt uiteraard ook te denken aan werksituaties waar in het Fries wordt gecommuniceerd.

Het ligt voor de hand dat het leren van Fries in dit uitstroomprofiel vooral gericht zal zijn op praktisch gebruik in de verwachte uitstroombestemmingen, zoals dit ook geldt voor andere leergebieden. Dit moet niet beperkt worden opgevat, er is rekening te houden met het gegeven dat de beoogde toekomstsituatie niet vast ligt. Omwille van flexibiliteit in woon- en werksituatie en verdere ontwikkelingsmogelijkheden na de schoolperiode zijn leerlingen in Fryslân gebaat bij de (verdere) ontwikkeling van basisvaardigheden Fries op voor hen passend niveau.

Voor het Fries betekent dit dat primair gestreefd wordt naar het leren van praktische taalvaardigheden, vooral receptief en communicatief. Allereerst de mondelinge taalvaardigheid, luisteren, begrijpen en spreken op voor betrokken leerlingen haalbaar niveau en aansluitend op het Fries thuis en in de dagelijkse situatie, openbaar en in werksituaties. Voor leerlingen in het uitstroomprofiel gericht op de arbeidsmarkt kan het Fries ook enige schriftelijke taalvaardigheid inhouden, zoals het lezen van voor de doelgroep geschikte teksten tot het schrijven van eenvoudige berichten of briefjes.

Samenvattend zijn de kerndoelen Fries voor vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gericht op:

- bewustzijn van tweetaligheid in en actieve attitude ten opzichte van de Friese taal en cultuur;
- begrijpen van gesproken Fries;
- zich in het Fries uitdrukken in dagelijkse situaties, gesprekken voeren en overleggen in de werksituatie;
- informatie verwerven uit voor de doelgroep geschikte teksten;
- het schrijven van eenvoudige teksten;
- verwerven van woordenschat in passende praktische contexten.

Voorstel Kerndoelen Friese taal en cultuur

1. De leerling ontwikkelt een actieve houding met betrekking tot gebruik van de Friese taal en deelname in de Friese cultuur.

Hierbij kan men denken aan:

- onderscheiden van de Friese en Nederlandse taal in de openbare ruimte en daar naar eigen mogelijkheden mee omgaan;
- ontwikkelen van het bewustzijn dat Fryslân tweetalig is;
- kennismaken met de specifieke kenmerken van de Friese cultuur in muziek, op tv en radio;
- deelnemen aan voor de doelgroep geschikte culturele activiteiten.

2. De leerling leert actief te luisteren naar gesproken Fries in alledaagse situaties en verhalen.

Hierbij kan men denken aan:

- luisteren naar korte en duidelijke instructies om taken of handelingen uit te voeren;
- luisteren naar een voorgelezen of verteld verhaal;
- luisteren naar radio, tv om de benodigde informatie eruit te halen;
- vragen naar onbekende woorden en daarmee zijn woordenschat van de Friese taal uit te breiden, waaronder specifieke begrippen in de werksituatie.

3. De leerling leert zich in het Fries uit te drukken in gesprekken en overlegsituaties over alledaagse onderwerpen.

Hierbij kan men denken aan:

- een informeel gesprek in het Fries voeren over onderwerpen uit het dagelijkse leven;
- in werksituaties in een Friestalige context een overleg, gesprek voeren met collega's;
- bij dagelijkse gesprekken in het Fries ook vragen stellen over hoe je het zegt in het Fries.
- het gewenste in het Fries duidelijk kunnen maken in maatschappelijk verkeer, zoals bij openbaar vervoer of in een winkel.

4. De leerling leert gebruik maken van schriftelijke taal in het Fries.

Hierbij kan men denken aan:

- lezen van korte mededelingen en eenvoudige instructies;
- lezen van voorgedrukte kaarten begrijpen met standaard boodschappen;
- lezen van eenvoudige informatie op een poster, mededelingenbord of leaflet;
- informatie verwerven uit eenvoudige zakelijke teksten die in het Fries geschreven zijn;
- belevend lezen van eenvoudige verhalende teksten in de Friese taal;
- schrijven van korte, eenvoudige teksten in het Fries, zoals een (antwoord-)briefje sturen, een boodschap doorgeven, een formulier invullen.

4. Rekenen en wiskunde

Karakteristiek

Algemeen doel van het reken en wiskundeonderwijs in het vso is het bijdragen aan de redzaamheid van leerlingen in situaties die reken- of wiskundige kennis, vaardigheden of inzichten vereisen. Dat zijn situaties, nu en in de toekomst, waar reken-wiskundevaardigheden ingezet worden: in het onderwijs op school in rekenen-wiskunde en in andere leergebieden, op stage, in het dagelijks leven in de privé sfeer (wonen en vrije tijd), in het publieke domein (burgerschap), en later in de beroepspraktijk (werk). Wiskunde wordt hier algemeen en in brede zin bedoeld, niet beperkt tot specifieke wiskundige gebieden.

In het vso uitstroomprofiel 'Arbeid' ligt het accent op rekenen en wiskunde die nodig is ter voorbereiding op werk, wonen, vrije tijd en burgerschap. Voorbereiding op (mogelijk) vervolgonderwijs heeft een lagere prioriteit. Voor leerlingen, bij wie gedurende de vso-periode blijkt dat zij alsnog naar vervolgonderwijs zouden kunnen doorstromen, zal dit laatste meer accent krijgen dan voor leerlingen die na het vso meteen naar arbeid worden toegeleid.

De kerndoelen rekenen en wiskunde voor het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt zijn erop gericht dat leerlingen (alsnog) kennis, vaardigheden en inzichten verwerven op het gebied van getallen, verhoudingen, meten, tijd, geld en verbanden. Het gaat niet om het op een formele wijze aanleren van bewerkingen, maar juist om het leren gebruiken van reken-wiskunde vaardigheden in praktische situaties binnen de contexten van (toekomstig) werk, wonen, vrije tijd en burgerschap.

Binnen deze situaties ontwikkelen leerlingen hun reken- en wiskundevaardigheden verder en ze ontwikkelen hun vermogens om rekenen-wiskunde problemen in (praktische) situaties binnen de genoemde contexten te herkennen en op te lossen. Daarbij leren ze rekenmachine en computer op een verstandige manier in te zetten. Ook ontwikkelen de leerlingen reken- en wiskundetaal. Deze omvat de betekenis en (in)formele notaties van reken-wiskundige aanduidingen, tekeningen, schema's en tabellen. Het gebruik van passende reken-wiskundetaal ondersteunt het ordenen van het eigen denken. Het helpt om uitleg van anderen te begrijpen en het helpt bij uitleg aan anderen. Deze taal is tevens voorwaardelijk voor het communiceren en samenwerken bij taken en activiteiten waarbij rekenen en wiskunde wordt ingezet.

De relatie met andere leergebieden is tweezijdig. Enerzijds gaat het om het gebruik van relevante probleemstellingen uit andere leergebieden om reken-wiskundige vaardigheden te ontwikkelen en anderzijds om het in andere leergebieden bewust werken aan aspecten van rekenen-wiskunde.

De kerndoelen voor het leergebied rekenen-wiskunde in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden weergegeven in relatie met de domeinen van het Referentiekader rekenen. Ze behandelen de vier domeinen: getallen, verhoudingen, meten en meetkunde, verbanden. Alhoewel de kerndoelen in het algemeen geen niveaubepaling behelzen, zijn de kerndoelen voor het leergebied rekenen-wiskunde zodanig gesteld, dat zij een uitwerking naar referentieniveau 1 F ondersteunen. Voor leerlingen die alsnog kunnen en willen doorstromen naar vervolgonderwijs in het mbo, wordt gestreefd naar het referentieniveau 2 F. De kerndoelen kunnen ook in deze richting worden uitgewerkt. Algemeen geldt: er is géén verplichting voor leerlingen om een bepaald niveau te behalen. Wel moeten scholen op een betrouwbare manier kunnen aangegeven, hoever een leerling is gekomen op weg naar het voor hem relevante streefniveau.

Bij sommige leerlingen kan, als gevolg van de beperking, sprake zijn van een vertraagde of beperkte ontwikkeling op de gebieden ruimtelijk inzicht en/of reken-wiskundige begripsvorming. Problemen in de algemene informatieverwerking werken soms door in het automatiseren van vaardigheden op het gebied van rekenen-wiskunde. Ook de ontwikkeling van 'rekentaal' kan voor sommige leerlingen met problemen op communicatief gebied moeilijk zijn.

Voor leerlingen met een visuele beperking kan het werken met schematische voorstellingen, tweedimensionale vormen, tabellen en grafieken problemen geven. Met name bij meten en meetkunde zal veel ondersteuning nodig zijn en zal niet elk kerndoel volledig gerealiseerd kunnen worden.

Voor leerlingen met problemen op communicatief gebied zal vaak een specifieke uitwerking nodig zijn van de kerndoelen die gericht zijn op het opzetten van een redenering, het uitleggen aan en begrijpen van anderen en het samenwerken. Deze leerlingen kunnen moeite hebben met het luisteren naar elkaar en met het accepteren van door anderen gevonden oplossingen.

Voorstel Kerndoelen Rekenen en wiskunde

1. De leerling leert in praktische situaties passende reken-/wiskunde taal gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- benoemen en gebruiken van hele getallen, ook negatieve getallen (zoals bij $-6\text{ }^{\circ}\text{C}$);
- begrijpen en gebruiken van getalbenamingen, zoals half, kwart, anderhalf, miljoen;
- benoemen, begrijpen en gebruiken van symbolen, zoals $+$, $-$, $:$, $\div$, $*$, $\times$, $=$, $\%$, $^{\circ}\text{C}$, $>$, $<$;
- begrijpen en gebruiken van voorvoegsels, zoals kilo- (bijvoorbeeld in kilometer), mega- (zoals in megabyte), milli- (zoals in milli-liter);
- begrijpen en gebruiken van aanduidingen, zoals gemiddelde, minimum, maximum;
- begrijpen en gebruiken van verhoudingen, zoals een op de vier;
- begrijpen en gebruiken van ruimtelijke aanduidingen, zoals horizontaal, verticaal, diagonaal;
- begrijpen en gebruiken van ruimtelijke aanduidingen, zoals rond, recht, kubus, vierkant, cirkel, piramide, midden;
- begrijpen van representaties, zoals (dubbele) getallenlijn, strook, schema, tabel, grafiek, diagram;
- kunnen lezen van plattegrond, kaart, legenda.

2. De leerling leert in praktische situaties problemen op te lossen met gebruik van rekenkundige middelen.

Met rekenkundige middelen wordt hier bedoeld:

- de bewerkingen optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen;
- en schattend rekenen.

3. De leerling leert computer en rekenmachine te gebruiken als hulpmiddel en informatiebron.

Hierbij kan men denken aan:

- weten wanneer je iets zelf uitrekent of de rekenmachine inzet;
- verstandig gebruik van rekenmachine als hulpmiddel voor het rekenen;
- het intoetsen en aflezen van de rekenmachine;
- het gebruiken van eenvoudige applicaties op de computer, bijvoorbeeld routeplanner;
- computer als informatiebron kunnen gebruiken.

4. De leerling leert in betekenisvolle en praktische situaties werken met gangbare breuken, verhoudingen en decimale getallen.

Hierbij kan men denken aan:

- het ordenen, vergelijken en afronden van decimale getallen en breuken, en vooral niet het optellen, aftrekken, vermenigvuldigen en delen ervan, want daar is de rekenmachine voor;
- bij praktische situaties vooral denken aan meten en situaties waarin geld een rol speelt;
- bij geldrekenen 2 decimalen gebruiken; bij meten wordt het aantal decimalen bepaald door de situatie;
- schaalverdeling als verhouding, bijvoorbeeld 1: 10 (werktekening) of 1: 25.000 (fietskaart);
- leren rekenen met gangbare percentages, zoals 10%, 25%, 50%, 100%;
- leren werken met gangbare breuken, zoals half, kwart, $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{3}$, een-tiende (spaarzaam met breuken aanleren);
- begrijpen en gebruiken van verhoudingen, maar dit beperken tot mooie getallen (zoals: twee van de drie).

5. De leerling leert ruimtelijk te redeneren en leert eenvoudige meetkundige begrippen te gebruiken in praktische situaties.

Hierbij kan men denken aan:

- plaats bepalen;
- kaartlezen;
- interpreteren van tweedimensionale weergave (zoals routekaart of werktekening) van een 3D-situatie (zoals het bijbehorend landschap, het werkstuk);
- de begrippen oppervlakte, omtrek, inhoud.

6. De leerling leert omgaan met in de praktijk veel voorkomende meetinstrumenten voor lengte, gewicht, inhoud en temperatuur en leert rekenen met maten en grootheden.

Hierbij kan men denken aan:

- meetinstrumenten zoals: liniaal, duimstok, rolmaat (voor lengte); balans, weegschaal (voor gewicht), maatbeker (voor inhoud), (koorts)thermometer en oventhermostaat (voor temperatuur);
- het leren omgaan met meetinstrumenten, zoals het kiezen van het juiste instrument, het instellen, aflezen, uitkomst noteren, afpassen;
- het leren rekenen met gangbare standaardmaten, zoals mm, cm, m, km; g, kg, l, dl, cl, °C;
- het leren werken met referentiematen, zoals eigen lichaamslengte, aantal stappen, pak suiker;
- het afronden van meetresultaten passend bij de situatie;
- het schatten van maten en grootheden.

7. De leerling leert omgaan met tijd.

Hierbij kan men denken aan:

- klokkijken (digitaal en analoog), wekker;
- omgaan met kalender, agenda, data, periodes;
- tijdsbegrippen als jaar, week, dag, maand, uur, minuut, seconde en relaties daartussen;
- eenvoudige berekeningen met tijd.

8. De leerling leert omgaan met geld en betaalmiddelen.

Hierbij kan men denken aan:

- bedragen leggen;
- bedragen wisselen;
- teruggeven vanaf bepaald bedrag,
- berekeningen met geld, al dan niet met rekenmachine;
- bedragen (met name prijzen) afronden;
- prijzen vergelijken;
- pinnen;
- geld overmaken, giraal betalen;
- begrippen als schuld en winst.

9. De leerling leert eenvoudige tabellen, grafieken en diagrammen te interpreteren en te maken.

Hierbij kan men denken aan:

- gegevens uit een tabel of grafiek begrijpen, interpreteren en in eigen woorden weergeven;
- vertaalvaardigheden van situatie, naar tabel of grafiek;
- gegevens uit een tekst (woorden) in een tabel of grafiek zetten;
- gegevens uit een tabel in grafiek zetten (of omgekeerd);
- gegevens systematisch beschrijven, ordenen en weergeven, bijvoorbeeld in een tabel, grafiek of diagram.

5. Mens, natuur en techniek (MNT)

Karakteristiek

Dit brede leergebied is in het vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gericht op vier concrete thema's, namelijk zorg, planten en dieren, duurzaamheid en techniek. Deze thema's worden geplaatst in de context van school-, leef- en (toekomstige) werksituaties.

Kenmerkend is dat de leerlingen op een praktische manier ervaringen opdoen waar ze in hun dagelijks leven, nu en in de toekomst, gebruik van kunnen maken. Ze verwerven kennis over en leren te zorgen voor zichzelf en andere mensen (kerndoelen 1, 2 en 3) planten en dieren (kerndoel 4) duurzaamheid en het milieu (kerndoel 5) en zij leren om te gaan met technische producten en processen (kerndoelen 6 t/m 9).

Het leergebied Mens, natuur en techniek in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is tweezijdig gericht: enerzijds op de zelfredzaamheid en de participatie van leerlingen op het gebied van (zelf)zorg, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap en anderzijds op wat van een toekomstige werknemer mag worden verwacht. Als toekomstige werknemer werkt de leerling straks onder begeleiding van een leidinggevende of een gekwalificeerde vakman. De noodzakelijke kennis en vaardigheden om werkzaamheden uit te kunnen voeren, worden deels op school en deels tijdens (bedrijfs-)stages geleerd.

Overlap van kerndoelen in het leergebied Mens, natuur en techniek met kerndoelen ter voorbereiding op arbeid is bewust gehandhaafd. Bijvoorbeeld het aspect veiligheid is zeer belangrijk voor zowel woon- als werksituaties. Daarom is het aspect veiligheid twee keer opgenomen in de kerndoelen: als kerndoel in het leergebied Mens, natuur en techniek en als aspect in de kerndoelen ter voorbereiding op arbeid.

Algemeen geldt voor leerlingen met een beperking het belang dat zij ICT, technologische hulpmiddelen en aanpassingen steeds beter leren benutten om de eigen redzaamheid te vergroten. In het leergebied MNT wordt er tevens naar gestreefd dat leerlingen de mogelijkheden van ICT benutten bij het omgaan met werkgerelateerde informatie, zoals urenverantwoording en/of digitale uitlezing van machines en apparatuur.

Bij leerlingen met een fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen zal het uitvoeren van praktisch onderzoek en van praktische opdrachten vaak om maatwerk vragen. Dit zal soms ook het geval zijn bij leerlingen met een beperking in de visuele waarneming. Met een duidelijke, gestructureerde aanpak en gerichte ondersteuning kan ook een brailleleerling praktische opdrachten leren uitvoeren, maar het goed om kunnen gaan met bepaalde meetgereedschappen zal lastig blijven.

Het brede spectrum van onderwerpen in dit leergebied en de daarmee samenhangende begrippen veronderstellen een bepaald niveau van (vak)taal- en woordenschatontwikkeling. Voor leerlingen in dit uitstroomprofiel zal de uitwerking van de kerndoelen zo praktisch en concreet mogelijk moeten zijn en afgestemd op de taal- en woordenschatontwikkeling van de leerlingen.

Het kerndoel gericht op veiligheidsaspecten, zal voor leerlingen met een auditieve en visuele beperking specifiek uitgewerkt worden. Het leren waarnemen en herkennen van onveilige situaties is echter ook voor hen uiterst belangrijk.

De kerndoelen gericht op kennis van lichamelijke en psychische gezondheid en zorg voor zichzelf en anderen zijn bij uitstek van belang voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs. De ondersteuning, apparatuur en/of handicapspecifieke aanpassingen waarmee de leerlingen zelf dagelijks omgaan kunnen hierbij worden betrokken. De invulling van deze kerndoelen kan worden aangepast aan de doelgroepen in de school en zal vaak ook per leerling variëren.

Voorstel Kerndoelen Mens, natuur en techniek

1. De leerling leert over zorg en leert te zorgen voor een gezonde voeding, voor de woon- en leefomgeving en voor de persoonlijke verzorging en presentatie.

Hierbij kan men denken aan kennis en vaardigheden met betrekking tot:

- het bereiden van gezonde voeding;
- persoonlijke verzorging en presentatie;
- gebruikmaken van de gezondheidszorg;
- het schoonmaken van en zorgen voor de woon- en leefomgeving.

2. De leerling leert over aspecten van hygiëne en leert hygiënisch te handelen in de school-, leef- en werkomgeving.

Hierbij kan men denken aan kennis en vaardigheden met betrekking tot:

- de persoonlijke hygiëne, in het bijzonder de handenhygiëne;
- hygiëne in de keuken, in het bijzonder werkplekhygiëne;
- voedselveiligheid en de relatie tussen hygiëne en voedselveiligheid.

3. De leerling leert hoofdzaken te begrijpen van bouw en functie van het menselijk lichaam en van de lichamelijke, seksuele en geestelijke ontwikkeling van mensen en leert te zorgen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid.

Hierbij kan men denken aan:

- basiskennis van het menselijk lichaam;
- basiskennis en vaardigheden op het gebied van EHBO;
- basiskennis over lichamelijke ontwikkeling naar volwassenheid;
- basiskennis van de geestelijke ontwikkeling;
- basiskennis en vaardigheden met betrekking tot het vinden van een balans tussen inspanning, ontspanning en rust;
- basiskennis seksuele ontwikkeling;
- basiskennis en vaardigheden met betrekking tot zwangerschap en anticonceptie;
- kennis over het ontstaan en voorkomen van geslachtsziekten;
- kennis en vaardigheden met betrekking tot seksuele veiligheid;
- het ontwikkelen van een weerbare houding, het stellen van eigen grenzen en deze bewaken;
- leren respectvol om te gaan met seksuele diversiteit.

4. De leerling leert veel voorkomende planten en dieren te onderscheiden en leert te zorgen voor planten en/of dieren.

Hierbij kan men denken aan het leren:

- zorgen voor planten en dieren thuis, in de ruimere leefomgeving en op stages;
- benoemen van planten en dieren;
- over de bouw en de functie van organismen, zoals planten en dieren.

5. De leerling leert over aspecten van duurzaamheid en leert met zorg om te gaan met het milieu.

Hierbij kan men denken aan:

- kennis en vaardigheden met betrekking tot afvalscheiding;
- gebruik en opslag van schadelijke en/of gevaarlijke stoffen, zoals reinigingsmiddelen en oplosmiddelen;
- recycling en (her)gebruik van afvalstoffen;
- energiebesparende maatregelen in huis;
- milieubewust gebruik van vervoermiddelen.

6. De leerling leert aan de hand van toepassingen uit het dagelijks leven technische en natuurkundige principes te herkennen.

Hierbij kan men denken aan:

- bij de fiets: omzetting van energie;
- bij de keukenmixer: omzetting van energie;
- bij de warmwater voorziening/CV in huis: productie en transport van energie(bronnen).

7. De leerling leert technische toepassingen te herkennen en gebruiken, mede om de eigen redzaamheid te vergroten.

Hierbij kan men denken aan:

- gebruik van ondersteunende technische hulpmiddelen;
- gebruik van huishoudelijke apparatuur;
- gebruik van elektrisch gereedschap.

8. De leerling leert eenvoudig technisch onderhoud uit te voeren.

Hierbij kan men denken aan:

- onderhoud fiets;
- eenvoudig schilderwerk;
- eenvoudig behangen;
- afvoer ontstoppen;
- zekeringen vervangen.

9. De leerling leert over veiligheidsaspecten en leert veilig te handelen op school, thuis en op de werkplek.

Hierbij kan men denken aan:

- veiligheidsbewustzijn ontwikkelen;
- gebruik van persoonlijke beveiligingsmiddelen;
- zorgen voor een veilige en geordende werkomgeving;
- lezen en begrijpen van etiketten bij chemische stoffen, zoals schoonmaak- en oplosmiddelen;
- onveilige situaties en gebeurtenissen herkennen en melden bij verantwoordelijke;
- kennis en vaardigheden met betrekking tot brandveiligheid in huis en in de werkomgeving.

6. Mens en maatschappij

Karakteristiek

In dit leergebied staat de toerusting van leerlingen voor hun rol als burger in de Nederlandse maatschappij centraal. Door middel van praktische ervaringen en reflectie daarop leren de leerlingen deze rol in verschillende situaties in te vullen: op school, op stage, op de arbeidsplaats en in de bredere maatschappij.

Het leergebied Mens en maatschappij in het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt is gericht op de zelfredzaamheid en de participatie van leerlingen in het private en publieke domein en op de participatie in arbeidsorganisaties en de (toekomstige) rol als werknemer. Tot het private en het publieke domein behoren zaken als consumeren, budgetteren, mobiliteit, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap.

Bij de invulling van hun rol als burger en als werknemer hebben veel vso-leerlingen in meerdere of mindere mate ondersteuning nodig. Het op adequate wijze stellen van hulpvragen en het omgaan met ondersteuning en ondersteuners behoort voor deze leerlingen eveneens tot de te ontwikkelen burgerschapscompetenties.

Algemeen geldt voor leerlingen met een beperking dat zij ICT, technologische hulpmiddelen en aanpassingen steeds beter leren benutten om de eigen redzaamheid te vergroten.

In het leergebied Mens en maatschappij wordt ernaar gestreefd dat leerlingen tevens de mogelijkheden van ICT benutten bij het zoeken en gebruiken van informatie.

In dit leergebied is het van belang dat leerlingen leren omgaan met voor hen van toepassing zijnde maatschappelijke ondersteuning, zorg- en/of hulpverlening. Ook leren de leerlingen wat de betekenis is van het hebben van een beperking voor de samenleving.

Bij leerlingen met een fysieke beperking of langdurig zieke leerlingen zal het uitvoeren van praktisch onderzoek en het doen van praktische opdrachten vaak om maatwerk vragen. Dit zal soms ook het geval zijn bij leerlingen met een beperking in de visuele waarneming. Voor deze laatste groep leerlingen is vooral het werken met complex samengestelde bronnen problematisch.

Bij kerndoel 3, het verwerven van een eigentijds beeld van de ruimtelijke omgeving ten behoeve van het reizen, kan het gebruik van kaarten, luchtfoto's en satellietbeelden problemen opleveren.

Voor leerlingen met een auditieve beperking en taalontwikkelingsstoornissen is het 'verbanden zien en inzicht verkrijgen' soms lastig. Dit veronderstelt een taalabstractieniveau dat niet alle leerlingen kunnen ontwikkelen. Voor leerlingen met problemen op het gebied van communiceren en/of sociaal gedrag zal het innemen en verdedigen van een beargumenteerd standpunt en daarbij

respectvol met kritiek omgaan speciale aandacht vergen. Voor leerlingen met een autisme spectrum stoornis geldt dit in het bijzonder voor kerndoel 6, met name als het gaat om het begrijpen en respectvol hanteren van verschillen in leefwijzen en opvattingen en om het zich verplaatsen van zienswijzen en standpunten van anderen.

Voorstel Kerndoelen Mens en maatschappij

- 1. De leerling leert over de rol van de consument in de Nederlandse samenleving, leert als consument bewuste en kritische keuzes te maken en leert daarbij bewust om te gaan met sociale druk.**

Hierbij kan men denken aan:

- het begrijpen en beoordelen van consumenteninformatie en reclameboodschappen;
- het onderzoeken en vergelijken van producten en diensten op prijs, kwaliteit, gezondheid en duurzaamheid;
- het kennen en gebruik kunnen maken van diensten van consumentenorganisaties;
- bewust omgaan met sociale druk en de invloed van de sociale omgeving (leeftijdsgenoten) op het eigen consumptiepatroon.

- 2. De leerling leert te budgetteren en leert de eigen financiën te beheren, mede met het oog op zelfstandig wonen in de toekomst.**

Hierbij kan men denken aan:

- leren hoe je je inkomsten en uitgaven kunt bijhouden;
- besef ontwikkelen over wat je kunt uitgeven, gegeven de inkomsten;
- leren begroten/budgetteren voor de situatie nu (nog niet financieel zelfstandig);
- leren begroten voor de situatie straks, bij (zo zelfstandig mogelijk) wonen, met name het onderscheid tussen vaste lasten en overige uitgaven;
- leren aankopen te betalen met alle relevante betaalmiddelen;
- leren afwegen wanneer je wilt sparen of lenen en wat daarvan de financiële gevolgen zijn;
- leren over risico's die verbonden zijn aan het niet betalen van rekeningen;
- kennis maken met elementaire bank-, verzekerings- en belastingzaken;
- onderkennen van eventuele behoefte aan hulp bij financiële problemen en hulp effectief kunnen inschakelen.

- 3. De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland en de wereld te gebruiken om zich te kunnen verplaatsen en te reizen.**

Hierbij kan men denken aan:

- dagelijkse reispatronen in de eigen omgeving;
- niet dagelijkse reispatronen buiten de eigen omgeving;
- keuze van vervoersmiddel, waaronder openbaar vervoer, en het gebruik maken daarvan;
- het leren werken met atlas, kaarten en plattegronden (op papier en digitaal);
- het leren werken met een navigatiesysteem;
- het plannen van een (vakantie-)reis m.b.v. informatiebronnen;
- het naleven van wetten en regels in het verkeer;
- het naleven van algemeen aanvaarde normen en gedragsregels in het openbaar vervoer.

- 4. De leerling leert over het belang en de betekenis van werk voor zichzelf en oriënteert zich op de eigen plaats binnen een arbeidsorganisatie en op regelingen voor arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden.**

Hierbij kan men denken aan:

- de rechten en plichten van werknemers en werkgevers, waaronder de rol van CAO;
- de rol van vakbonden bij onderhandeling over arbeidsvoorwaarden;
- de functie van regelingen voor arbeidsomstandigheden (ARBO-regels en hoe die worden gehanteerd);

- de functie van relevante uitkeringen (WW, Wajong) en hoe men daar (eventueel) gebruik van kan maken;
- conflicten en conflictbeslechting tussen werkgever en werknemer, waar kun je terecht?;
- verschil tussen betaalde en onbetaalde arbeid;
- verschil tussen 'zwart' en 'wit' werken;
- leren kennen en omgaan met verschillende rollen, taken, posities en verantwoordelijkheden in een (arbeids)organisatie en de eigen plaats daarbinnen;
- leren samenwerken met anderen ongeacht hun groepsidentiteit, sociale en culturele achtergronden;
- in stage-/werksituaties leren afspraken maken, afspraken nakomen en compromissen sluiten;
- leren meedoen en bijdragen aan stage-/werkoverleg op de 'werkvloer'.

5. De leerling leert over verschillende mogelijkheden om de vrije tijd te besteden en verkent actief de eigen mogelijkheden om te participeren aan activiteiten in de vrije tijd.

Hierbij kan men denken aan:

- nadenken over en uitvinden van je persoonlijke voorkeuren voor de besteding van je vrije tijd, waaronder het vinden en onderhouden van sociale contacten;
- verkennen van verschillende mogelijkheden voor vrijetijdsbesteding;
- verkennen van uitgaansgelegenheden in de buurt;
- verkennen van beschikbare financiële voorzieningen voor vrije tijdsbesteding (zoals stadspas, gemeentelijke subsidies e.d.);
- verkennen van (wijk)voorzieningen en de 'sociaal-culturele kaart' van de eigen leefomgeving;
- verkennen van mogelijkheden om bij te dragen aan een plezierige leef- en woonomgeving (buurtcomités, inspraakcommissies, vrijwilligerswerk).

6. De leerling leert over burgerschap in de Nederlandse samenleving en de eigen rol als burger in te vullen en leert de betekenis te zien van respect voor verschillen tussen mensen in opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit.

Hierbij kan men denken aan:

- leren om zelf op een democratische manier actief te participeren op school, op stage/werk en in de bredere samenleving;
- leren wat het betekent om in een rechtsstaat te leven, namelijk dat de staat de rechten van burgers respecteert en verdedigt: de grond- en vrijheidsrechten, mensenrechten en kinderrechten;
- leren dat men in een democratie nastreeft conflicten zo bevredigend mogelijk op vreedzame wijze op te lossen;
- leren dat burgers de rol van gezagsdragers respecteren bij het oplossen van conflicten en problemen, waaronder politie, justitie en onderwijsgevendend;
- leren omgaan met de diversiteit in de Nederlandse samenleving, de verscheidenheid aan mensen, etnische groepen, religies, levensbeschouwingen, seksuele oriëntatie, waarden, normen, gewoonten en gebruiken;
- leren zich in elkaars standpunten te verplaatsen;
- leren een dialoog te voeren, ook met andersdenkenden;
- leren de eigen opvattingen te kunnen spiegelen aan bestaande wetten, normen, regels en rechten.

7. De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en hoe hij zelf daarbij betrokken kan zijn.

Hierbij kan men denken aan:

- leren over de hoofdkenmerken van de parlementaire democratie: gekozen volksvertegenwoordiging d.m.v. vrije verkiezingen; politieke partijen van verschillende kleur omdat mensen het niet altijd met elkaar eens zijn; respecteren van minderheidsstandpunten;
- een eigen standpunt bepalen over het wel of niet meedoen aan verkiezingen.

8. De leerling leert perioden, gebeurtenissen en personen uit zijn eigen leven en leefomgeving te ordenen in de tijd.

Hierbij kan men denken aan:

- besef ontwikkelen ten aanzien van het eigen heden, verleden en toekomst;
- het leren beschrijven van de eigen levensloop en mijlpalen daarin benoemen;
- het leren wat generaties zijn en dat iedere generatie weer in een andere wereld leeft;
- het leren over de geschiedenis van de eigen omgeving.

9. De leerling leert enkele belangrijke gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in de tijd te plaatsen.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren over de Holocaust als moreel ijkpunt van de westerse cultuur;
- het leren over de betekenis van 'Europa' en het ontstaan van 'Europa': nooit meer oorlog;
- het leren over de technologische vooruitgang die we nu kennen en die nog maar van een heel recente tijd is;
- het leren over de ontdekkingsreizen en wat deze in de wereldgeschiedenis hebben teweeggebracht.

7. Culturele oriëntatie en creatieve expressie

Karakteristiek

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt staat de voorbereiding op (toekomstig) werken, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap centraal. Het leergebied 'culturele oriëntatie en creatieve expressie' draagt daaraan bij door het stimuleren van de persoonlijke, creatieve en kunstzinnige ontwikkeling van leerlingen, de ontwikkeling van de verbeeldingskracht en de ontwikkeling van competenties om de vrije tijd op een passende en bevredigende manier vorm te geven. Het richt zich op situaties, nu en in de toekomst, van dagelijks leven in de privé sfeer (wonen, vrije tijd) en op het stimuleren van deelname aan sociaal-culturele activiteiten. Leerlingen verdiepen en verbreden hun kennismaking met culturele activiteiten en kunstzinnige en creatieve uitingen, voortbouwend op de kunstzinnige oriëntatie in het primair onderwijs of het speciaal onderwijs. Als vormingsgebied is culturele oriëntatie en creatieve expressie uitermate geschikt voor het ontwikkelen van competenties voor, en bewustwording van, een zinvolle en bevredigende besteding van vrije tijd.

Binnen de *culturele oriëntatie* ligt het accent op de verkenning van een passend sociaal-cultureel aanbod in de omgeving van de leerling. Ook is er aandacht voor erfgoededucatie, kunsteducatie en media-educatie, met nadruk op het verkennen van de diversiteit van het aanbod in de omgeving van de leerling en het deelnemen aan verschillende culturele en kunstzinnige activiteiten.

Binnen de *creatieve en kunstzinnige expressie* verkennen de leerlingen op een actieve manier hun eigen expressieve mogelijkheden binnen verschillende kunstzinnige disciplines: beeldend, audiovisueel, muziek, dans, drama. Hierna volgt reflectie op eigen voorkeuren en talenten, gevolgd door het maken van keuzes voor verbreding en/of verdieping van vaardigheden binnen de gekozen discipline(s).

In de gekozen discipline(s) worden verschillende functies verkend: uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen, vorm geven aan verbeelding, leren communiceren door middel van beeld, geluid en (lichaams)taal. De leerlingen leren daarbij hun creatieve en kunstzinnige uitingen op een toegankelijke wijze aan anderen te presenteren.

Daarbij en daarnaast leren de leerlingen oog te krijgen voor de diversiteit in de kunstzinnige en creatieve uitingen van anderen. Die 'anderen' kunnen medeleerlingen zijn, maar ook professionele kunstenaars.

Het leren uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen en hierover communiceren door middel van beeld, geluid en (lichaams)taal biedt leerlingen met sociaal-emotionele problematiek en/of communicatieve problemen de kans om gekanaliseerd uiting te geven aan hun gevoelens en fantasie. Maar er zijn ook beperkingen.

Het leergebied nodigt leerlingen uit iets van zichzelf te laten zien, wat vaak moeilijk voor hen is. Daar komt bij dat sommige leerlingen, zoals leerlingen met een autisme spectrum stoornis, vaak een beperkte verbeeldingskracht hebben.

Voor leerlingen met een fysieke beperking geldt dat zij hun eigen productieve mogelijkheden zullen verkennen en exploreren. Technologie kan worden ingezet als hulpmiddel.

Voor leerlingen met beperkte (fijn-)motorische vaardigheden kan het leren omgaan met verschillende materialen een waardevolle ervaring zijn, mede voor het stimuleren van de sensorische ontwikkeling.

Ook leerlingen met een auditieve, communicatieve en/of visuele beperking worden in hun ontwikkeling gestimuleerd door het opdoen van een grote verscheidenheid aan ervaringen door te handelen, dingen mee te maken en bewust gebruik te maken van de allerlei zintuiglijke waarnemingen. Afhankelijk van de beperking zullen de kerndoelen op een passende wijze worden ingevuld.

Voor blinde leerlingen zal het 'kijken naar kunst' vervangen worden door andere zintuiglijke ervaringen. Voor dove en slechthorende leerlingen geldt dit voor activiteiten die een beroep

doen op het gehoor. Voor dove leerlingen is het aansluiten bij sociaal culturele activiteiten voor doven gewenst om zaken met andere doven te kunnen delen. Maar onder andere door grotere afstanden kan het aanbod minder bereikbaar zijn.

Compensatie kan worden gezocht in ervaringen en uitingen die andere zintuigen aanspreken.

Voorstel Kerndoelen Culturele oriëntatie en creatieve expressie

1. De leerling oriënteert zich op het sociaal-culturele aanbod in zijn omgeving, leert een voor hem passende keuze te maken uit dit aanbod en leert actief deel te nemen aan culturele activiteiten.

Hierbij kan worden gedacht aan:

- het in kaart brengen van de culturele mogelijkheden in de eigen omgeving;
- het leren om een keuze te maken uit dit aanbod;
- het gebruik maken van het aanbod, ook m.b.v. cultuur vouchers;
- het deelnemen aan (diverse) activiteit(en).

2. De leerling leert zich creatief en kunstzinnig te uiten, passend bij de eigen talenten, voorkeuren en mogelijkheden.

Hierbij kan gedacht worden aan;

- het verkennen van eigen voorkeuren en talenten;
- het verkennen van de eigen mogelijkheden;
- het uitdrukken van eigen gevoelens;
- het vastleggen van ervaringen;
- het vormgeven aan verbeelding;
- het bewerkstelligen van communicatie.

3. De leerling leert eigen creatief of kunstzinnig werk, alleen of met een groep, aan derden te presenteren.

Hierbij kan gedacht worden aan:

- het presenteren van eigen werk aan anderen, samen met een groep en/of alleen;
- de vorm van presenteren kan verschillend zijn, passend bij het werk; bijvoorbeeld: vertellen, tentoonstelling, voorstelling, concert, av-presentatie, filmpje.

4. De leerling leert te vertellen en na te denken over eigen creatief of kunstzinnig werk en over het werk van anderen.

Hierbij kan gedacht worden aan;

- vertellen over eigen werk: wat heb ik gedaan, hoe heb ik het aangepakt, wat vind ik van het resultaat;
- verwoorden van een indruk van of mening over werk van andere leerlingen;
- verwoorden van een indruk van of mening over werk van professionele kunstenaars;
- het reflecteren op bronnen vanuit diverse media (mediawijsheid).

8. Bewegen en sport

Karakteristiek

Blijvende en verantwoorde deelname aan bewegen en sport is voor leerlingen in het voortgezet speciaal onderwijs belangrijk. Leerlingen worden zich in sterke mate bewust van hun (fysieke) mogelijkheden en onmogelijkheden. Het verkennen en accepteren van de eigen mogelijkheden en het ontwikkelen van zelfvertrouwen zijn daarbij essentieel.

Het ontwikkelen en behouden van een actieve leefstijl en de voorbereiding op een zinvolle en gezonde vrije tijdsbesteding vormen belangrijke doelstellingen van het leergebied Bewegen en sport in het vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt. Om dat doel te bereiken leren leerlingen deel te nemen aan een breed scala van actuele bewegingsactiviteiten. Leerlingen leren de hoofdbeginselen van de belangrijkste bewegings- en spelvormen ervaren in aansprekende bewegingssituaties. Het gaat daarbij om bewegingsvormen als balanceren, springen, zwaaien, klimmen, duikelen, hardlopen en bewegen op muziek. En om spelvormen als tik- en afgooispelen, doelspelen en terugslagspelen en spelactiviteiten waarbij het gaat om mikken en jongleren en zelfverdediging.

Ter voorbereiding op een zinvolle en gezonde vrijetijdsbesteding zullen leerlingen zich ook oriënteren op een passende buitenschoolse bewegings- en sportcultuur zoals die wordt aangeboden in hun woon- of leefomgeving, op de meer seizoengebonden bewegingsactiviteiten en eventueel op het naschoolse aanbod van de school.

Als scholen in de gelegenheid zijn om zwembad aan te bieden aan leerlingen die daarin nog onvoldoende vaardig zijn, kan worden bevorderd dat leerlingen in hun vrije tijd veilig kunnen zwemmen.

De meeste bewegings- en sportactiviteiten worden gezamenlijk ondernomen en dus is het nodig om te leren die zelfstandig en gezamenlijk op gang te brengen en te houden. Daarbij is het van belang dat leerlingen leren af te spreken wat de regels zijn, hoe die na te leven en wie welke rol speelt. Verder hoort daarbij elkaar helpen, op veiligheid letten, elkaars mogelijkheden respecteren en eigen mogelijkheden verkennen. Het is eigen aan bewegen dat er plezier aan te beleven valt. Dat plezier is van groot belang voor een blijvende deelname aan bewegingsactiviteiten.

Ter voorbereiding op arbeid zitten in veel bewegingsactiviteiten aspecten die van belang zijn voor lichamelijke arbeid, zoals tillen, kracht zetten en op hoogte werken. Deze aspecten zullen gekoppeld aan passende activiteiten aan de orde komen.

Veiligheid in bewegingssituaties en fitheid in relatie tot bewegen is ook een thema dat samen met verschillende activiteiten aan de orde komt.

De motorische ontwikkeling bij leerlingen met een fysieke of zintuiglijke beperking is veelal achter vergeleken met leeftijdsgenoten. Bewegen in de ruimte kan voor deze leerlingen omgeven zijn met onzekerheid en angst. De uiteenlopende lichamelijke beperkingen kunnen een motorisch actieve deelname aan activiteiten voor sommige leerlingen moeilijk of zelfs onmogelijk maken. Voor zover mogelijk zullen voor deze leerlingen alternatieven worden aangeboden waarin ze op een andere en passende manier actief betrokken kunnen zijn bij een bewegingsactiviteit.

Voor blinde leerlingen zijn balspelen slechts beperkt mogelijk. Activiteiten als zwemmen, skiën, schaatsen, klimmen, fitness en kanoën zijn wel mogelijk. Met aangepast sportmateriaal kan veel worden bereikt. Slechtziende leerlingen kunnen bijna alle spelvormen op een eenvoudig niveau beoefenen.

Ook bij leerlingen met een auditieve en/of communicatieve beperking kan sprake zijn van een achterstand in de motorische ontwikkeling, veroorzaakt door beperktere ervaring in verschillende vormen van bewegen en spelen. Ook komen stoornissen in de coördinatie en de planning van bewegingen voor. Door de stoornis van het gehoor kunnen dove en slechthorende

leerlingen problemen met hun evenwicht hebben. Spelactiviteiten met andere leerlingen kunnen lastig zijn door problemen in de onderlinge communicatie.

Voorstel Kerndoelen Bewegen en sport

1. De leerling leert deel te nemen aan activiteiten uit verschillende bewegingsgebieden.

Hierbij kan men denken aan:

- bewegingsgebieden als balanceren, klimmen, zwaaien, springen, hardlopen;
- activiteiten als: acrobatiek, schommelen, trampolinespringen, sprinten, mountainbiken.

2. De leerling leert deel te nemen aan verschillende spelgebieden.

Hierbij kan men denken aan:

- spelvormen zoals doelspelen, terugslagspelen, tik- en afgooispelen, honkloopspelen, zelfverdedigingsspelen, mikspelen, jongleren;
- activiteiten als: basketbal, badminton, judovormen, trefspelen, golf.

3. De leerling leert deel te nemen aan verschillende vormen van bewegen op muziek.

Hierbij kan men denken aan: bewegen in de maat van de muziek en dansvormen.

4. De leerlingen leren zelfstandig met elkaar bewegingssituaties te reguleren.

Hierbij kan men denken aan:

- regels en functies leren hanteren en accepteren;
- functiewisselingen toepassen;
- zo zelfstandig mogelijk team- en groepsindelingen leren maken en accepteren;
- sport- en spelsituaties in de vrije tijd (buiten schoolverband) zelfstandig leren regelen;
- klaarzetten, opruimen, herstellen en aanpassen van opstellingen van materialen.

5. De leerlingen leren met elkaar bewegingssituaties positief te beleven.

Hierbij kan men denken aan:

- ingaan op de bewegingsuitdaging en zich willen verbeteren;
- waarderen van de inbreng van anderen;
- inschatten welke activiteiten, contexten en motieven bij hen passen.

6. De leerling leert over de waarde van bewegen voor gezondheid en welzijn en ontwikkelt een gewoonte van regelmatig en verantwoord bewegen.

Hierbij kan men denken aan:

- leren over de voordelen van regelmatig intensief bewegen;
- ontwikkelen van gewoonte om zo mogelijk regelmatig intensief te bewegen;
- principes van veilig en verstandig bewegen (op school, thuis, in de vrije tijd en op het werk);
- ergonomische aspecten van lichamelijke arbeidsmatige activiteiten.

7. De leerling oriënteert zich op sport- en bewegingsmogelijkheden in zijn omgeving, leert een voor hem passende keuze te maken uit dit aanbod en leert actief deel te nemen aan bewegingsactiviteiten buiten schoolverband.

Hierbij kan men denken aan:

- deelnemen aan sportoriëntatie- en keuzeprogramma's;
- verkennen en benutten van mogelijkheden om lid te worden bij sportvereniging(en);
- naar evenement(en) gaan.

Kerndoelen 'Vorbereiding op arbeid'

Karakteristiek

In het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt worden leerlingen, zoals de naam zegt, voorbereid op participatie op de arbeidsmarkt. Allereerst wordt bij 'arbeidsmarkt' in relatie tot schoolverlaters van het vso-uitstroomprofiel Arbeidsmarkt gedacht aan passende werkgelegenheid in de regio waar de leerling woont.

'Passende werkgelegenheid' moet hier individueel bekeken worden: passend voor de individuele leerling, met zijn of haar wensen, mogelijkheden en beperkingen. De arbeidsmarktpositie van schoolverlaters uit het vso is kwetsbaar. Het verwerven van een baan gaat niet vanzelf, en het behoud van een eenmaal verworven baan is niet vanzelfsprekend. In de huidige geflexibiliseerde en geglobaliseerde arbeidsmarkt is er steeds vaker sprake van een loopbaan, waarin werknemers meerdere malen van baan, bedrijf of branche zullen moeten wisselen.

De kerndoelen ter voorbereiding op arbeid zijn er mede op gericht dat leerlingen hun loopbaan- en arbeidscompetenties maximaal kunnen ontwikkelen, rekening houdend met hun mogelijkheden en beperkingen.

Loopbaansturing

Daarvoor is het nodig om hun vermogens tot loopbaansturing te versterken en om hen uit te dagen, zelf (mede)verantwoordelijkheid te leren dragen voor hun (toekomstige) loopbaan op de arbeidsmarkt.

Een integrale benadering is belangrijk. Tegelijkertijd met het leren uitvoeren van praktische (beroeps)taken, oriënteert de leerling zich ook op een concrete en praktische manier op de betekenis die arbeid in de betreffende sector of branche voor hem heeft. De leerling oriënteert zich daarnaast actief op het werk- en beroepenveld, bijvoorbeeld door middel van bedrijfsexcursies en oriënterende stages in meerdere branches of sectoren.

De leerling leert om zijn eigen affiniteit met en motivatie voor verschillende werkvelden en branches te onderzoeken en stapsgewijs tot conclusies te komen met betrekking tot de eigen loopbaan. Hierop kan de leerling bij de start van zijn loopbaan als werknemer zijn/haar keuzes baseren.

De leerling leert effectief werk te zoeken, een sollicitatieprocedure te doorlopen en zijn/haar rechten en plichten als werknemer naar behoren uit te oefenen. Het leren vinden en behouden van werk, en het (zo nodig) leren veranderen van baan is tevens onderdeel van de voorbereiding op de arbeidsmarkt.

Arbeidscompetenties

De leerling ontwikkelt algemene competenties voor arbeid (kerndoel 3) en specifieke beroepscompetenties (kerndoel 4). De beschrijvingswijze van deze competenties is ontleend aan de competentiestructuur van het mbo, omdat deze beschrijvingswijze (h)erkend wordt door bedrijven en ROC's. Hierdoor kunnen doorgaande ontwikkelingslijnen voor leerlingen ontstaan van vso naar bedrijven en, indien mogelijk, naar vervolgtrajecten met een combinatie van werk en opleiding.

Het aspect veiligheid op de werkvloer, het ontwikkelen van veiligheidsbewustzijn en het leren veilig te werken wordt uiterst belangrijk gevonden. Het aspect veiligheid is daarom twee keer opgenomen in de kerndoelen: als aspect bij onderstaande kerndoelen en tevens als kerndoel in het leergebied Mens, natuur en techniek.

Maatwerk

Voor leerlingen met uiteenlopende beperkingen of stoornissen zal de voorbereiding op arbeid maatwerk zijn. Dit onderdeel moet duidelijk gekoppeld worden aan de eigen keuzes en het verwachte en gewenste niveau van uitstroom en daarmee evenredig zijn. Bij uitstroom naar de Sociale Werkvoorziening zal het accent op andere kerndoelen liggen als bij uitstroom naar een reguliere baan. Veel leerlingen zullen wellicht altijd begeleiding of ondersteuning nodig hebben om te kunnen werken.

Voorstel kerndoelen 'Vorbereiding op arbeid'

1. De leerling verkent actief werkvelden en beroepen, bij voorkeur in de eigen regio.

Hierbij kan men denken aan de volgende subdoelen:

- De leerling verkent actief branches en bedrijven, bij voorkeur degenen die in de regio actief zijn.
- De leerling verkent verschillende beroepen met de erbij behorende rollen, taken en verantwoordelijkheden.
- De leerling verkent mogelijkheden binnen bedrijven om functies voor hem op maat samen te stellen.
- De leerling verkent specifieke voorzieningen die beschikbaar zijn voor werknemers met een handicap, stoornis of beperking.

2. De leerling leert vaardigheden om werk te verwerven, te behouden en om van werk te veranderen.

Hierbij kan men denken aan de volgende subdoelen:

- De leerling leert voor hem passende en geschikte vacatures te selecteren.
- De leerling leert effectief te solliciteren.
- De leerling leert een portfolio op te bouwen en leert dit te gebruiken als middel om zich te presenteren bij een werkgever.
- De leerling leert op hoofdlijnen de rechten en plichten van een werknemer en leert deze uit te oefenen (ermee om te gaan).
- De leerling leert officiële documenten die samenhangen met werk (bijvoorbeeld stageovereenkomst, arbeidscontract, salaris specificatie, uitkeringsbericht) lezen en begrijpen.
- De leerling leert organisaties kennen die belangen van studenten en/of werknemers (al dan niet met een handicap) behartigen; leert een bewuste keuze maken om al dan niet lid te worden van een dergelijke organisatie.
- De leerling leert op passende wijze de eigen belangen en wensen te behartigen in relatie tot aanpassing van het werk (aan de eigen mogelijkheden en beperkingen), en in relatie tot de realisatie van eigen ontwikkelingsmogelijkheden op het werk (scholingswensen, promotie).
- De leerling leert om een netwerk van contacten op te bouwen en te benutten, mede ter ondersteuning bij het verwerven, behouden en veranderen van werk.
- De leerling leert gebruik te maken van voorzieningen voor arbeidsbemiddeling, arbeidsintegratie en jobcoaching.

3. De leerling ontwikkelt algemene competenties voor arbeid, met name de volgende:

3.1 De leerling leert samen te werken en te overleggen.

Dit houdt onder andere in:

- anderen raadplegen en overleggen;
- afstemmen;

- openhartig en oprecht communiceren;
- aanpassen aan de groep;
- bevorderen van teamgeest;
- bijdrage van anderen waarderen.

3.2 De leerling leert instructies en procedures op te volgen.

Dit houdt onder andere in:

- werken conform voorgeschreven veiligheidsvoorschriften;
- instructies opvolgen;
- werken conform voorgeschreven procedures, daarbij discipline tonen.

3.3 De leerling leert bij arbeidsmatige taken de juiste materialen en middelen op een doelmatige en doelgerichte manier in te zetten.

Dit houdt onder andere in:

- geschikte materialen en middelen kiezen;
- deze materialen en middelen doeltreffend en doelmatig gebruiken;
- goed zorgen voor materialen en middelen.

3.4 De leerling leert de eigen beroepsmatige werkzaamheden te plannen en te organiseren.

Dit houdt onder andere in:

- doelen en prioriteiten stellen;
- activiteiten plannen;
- tijd indelen.

3.5 De leerling leert kwaliteit te leveren in arbeidsmatige situaties.

Dit houdt onder andere in:

- kwaliteitsniveau halen;
- productiviteitsniveau halen;
- systematisch werken.

3.6 De leerling leert ethisch en integer te handelen in beroepssituaties.

Dit houdt onder andere in:

- integer handelen;
- omgevingsverantwoord handelen;
- verschillen tussen mensen respecteren.

3.7 De leerling leert om te gaan met veranderingen en zich aan te passen.

Dit houdt onder andere in:

- aanpassen aan veranderende omstandigheden;
- nieuwe ideeën accepteren;
- omgaan met onduidelijkheid en onzekerheid;
- met diversiteit tussen mensen omgaan.

3.8 De leerling leert met druk en tegenslag om te gaan.

Dit houdt onder andere in:

- effectief blijven presteren onder druk;
- gevoelens onder controle houden;
- constructief omgaan met kritiek;
- eigen grenzen kennen, grenzen stellen.

- 4. De leerling ontwikkelt specifieke beroepsvaardigheden die passen bij de eigen keuzes, mogelijkheden en beperkingen.**
Afhankelijk van het gekozen beroep kan dat een combinatie zijn van vakspecifieke fysieke, manuele en/of mentale vaardigheden, kwaliteiten of vermogens zijn.

Hieronder kan worden verstaan:

vakspecifieke fysieke kwaliteiten tonen, zoals:

- handig zijn, snel reageren, uithoudingsvermogen hebben (bijvoorbeeld bij het assisteren van cliënten bij dagelijkse bezigheden als zorg hulp);
- met voldoende fysieke krachtinspanning, bedreven en accuraat, onderhoudswerkzaamheden aan uitvoeren (bijvoorbeeld als assistent natuur en groen);
- het gebruiken van lichamelijke kracht, snelheid, precisie en coördinatie terwijl hij rekening houdt met de kenmerken van de goederen en opslagplaats, zodat de goederen snel, veilig en zonder schade opgeslagen worden (bijvoorbeeld als assistent logistiek medewerker).

manuele vaardigheden aanwenden, zoals:

- snel, precies en accuraat technieken toepassen bij het bewerken van producten (bijvoorbeeld in de horeca);
- het op bedreven en accurate wijze onderhouden van materialen (bijvoorbeeld als assistent natuur en groen).

vakspecifieke mentale vermogens aanwenden, zoals:

- het toepassen van vakkennis en technieken bij het bewerken van producten (bijvoorbeeld in de horeca);
- het verwerken van betalingen in de kassa en verschillende betalingswijzen kunnen hanteren (bijvoorbeeld bij het afrekenen in de horeca);
- het uitvoeren van transport- en opslagwerkzaamheden, rekening houdend met de kwetsbaarheid van materialen (bijvoorbeeld als assistent natuur en groen);
- het controleren van goederen op kwaliteit en kwantiteit (bijvoorbeeld als assistent logistiek medewerker).

4. Kerndoelen uitstroomprofiel Dagbesteding

Leergebiedspecifieke kerndoelen uitstroomprofiel Dagbesteding

1. Nederlandse taal en communicatie

Karakteristiek

Onderwijs in de Nederlandse taal heeft tot doel de taalvaardigheid van leerlingen te vergroten. Beheersing van de taal maakt het leerlingen mogelijk te functioneren in allerlei communicatieve situaties, nu en in de toekomst. Leerlingen dienen zich begrijpelijk te kunnen uitdrukken en ze moeten kunnen verstaan en begrijpen wat anderen willen meedelen. Het taalonderwijs vso dagbesteding is gericht op praktisch en functioneel taalgebruik. Het bevorderen van redzaamheid en zelfstandigheid staat centraal.

Taalverwerving en taalonderwijs verlopen concentrisch: dezelfde soort inhoud komt in toenemende complexiteit en in toenemende mate van beheersing aan de orde. Het taalbeheersingsniveau dat de leerling in het (speciaal) basisonderwijs heeft bereikt en de leefwereld van de leerling zijn belangrijke uitgangspunten in het onderwijs in de Nederlandse taal. De leerlingen leren op de voor hen meest geëigende manier(en) communiceren en ze bewegen zich in een omgeving waar verschillende manieren van communiceren voorkomen. Leerlingen worden uitgedaagd tot taalactiviteiten. Ze ontwikkelen een positieve houding ten opzichte van verschillende vormen van taalgebruik.

Vanwege het uitstroomperspectief van deze doelgroep staan twee concrete toepassingsgebieden van de Nederlandse taal centraal: zoveel mogelijk zelfstandigheid in het leven van alledag en communicatie in de context van dagbesteding. Deelnemen aan overleg over huishouden of ontspanningsactiviteiten, omgaan met ondersteuners en zorgverleners en het begrijpen van instructies zijn voorbeelden van communicatieve situaties uit deze toepassingsgebieden.

De kerndoelen vso uitstroomprofiel Dagbesteding sluiten aan bij de kerndoelen speciaal onderwijs (voor zeer moeilijk lerenden en leerlingen met meervoudige handicaps) en zijn in opbouw mede gebaseerd op de kerndoelen Nederlands vso uitstroomprofiel Arbeidsmarkt.

In het vso is in dit uitstroomprofiel ook een groep leerlingen met ernstige meervoudige beperkingen. Deze leerlingen kunnen zich meestal slechts beperkt of niet via Nederlandse taal uitdrukken, ook voor hen is leren communiceren essentieel voor hun ontwikkeling, zodat alle mogelijkheden moeten worden aangegrepen. Kerndoel 1 biedt daartoe een basis die tegelijk ondersteunend en aanvullend kan zijn voor leerlingen die wel talige communicatie kunnen ontwikkelen. De kerndoelen 2 en 3 vormen specificaties van kerndoel 1, daar waar het gaat om het luisteren naar gesproken taal en waar het gaat om het je begrijpelijk uitdrukken.

Voorstel Kerndoelen Nederlandse taal en communicatie

1. De leerling leert te communiceren met voor hem geëigende middelen.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren begrijpen van non-verbale communicatievormen zoals: interactie, gebaren, concrete verwijzers en pictogrammen;
- het leren gebruiken van non-verbale communicatievormen die passen bij de eigen ontwikkelingsmogelijkheden.

2. De leerling leert actief te luisteren naar gesproken taal in alledaagse situaties.

Hierbij kan men denken aan:

- luisteren naar instructie om taken of handelingen uit te voeren;
- luisteren naar een voorgelezen of verteld verhaal;
- luisteren naar gesproken tekst via media zoals radio, tv en cd-speler.

3. De leerling leert zich begrijpelijk uit te drukken in gesprekken over onderwerpen uit het dagelijks leven.

Hierbij kan men denken aan:

- informatie vragen en uitwisselen;
- de eigen mening verwoorden;
- beurten kunnen nemen en afstaan;
- een kort gesprek beginnen en eindigen;
- een verstaanbare spraak.

4. De leerling leert informatieve en verhalende teksten te lezen over onderwerpen die aansluiten bij de leefwereld en interesses.

Hierbij kan men denken aan:

- lezen van instructies met visuele ondersteuning, bijvoorbeeld routebeschrijving, recept of gebruiksaanwijzingen;
- lezen van (eenvoudige) betogende teksten, bijvoorbeeld in voor de doelgroep geschreven kranten, in advertenties of (overheid)brochures;
- lezen van eenvoudige verhalen, en voor de doelgroep geschreven boeken.

5. De leerling leert zich schriftelijk begrijpelijk uit te drukken in korte eenvoudige tekst.

Hierbij kan men denken aan:

- een brief, kaart of email schrijven;
- vrij schrijven in een korte tekst of gedicht;
- teksten in de vorm van letters, pictogrammen of symbolen.

6. De leerling leert gebruik maken van strategieën voor woordenschatverwerving.

Hierbij kan men denken aan:

- afleiden van woorden uit de context;
- zoeken van bekende woorden/woorddelen;
- herkennen van belangrijke woorden;
- hulp vragen als een woord onbekend is.

7. De leerling leert eigen taalactiviteiten voor te bereiden, te plannen en te evalueren.

Hierbij kan men denken aan:

- voorbereiden van inhoud, doel en uitvoering van een eigen taalactiviteit (bijvoorbeeld in speciale situaties);
- bespreken van uitgevoerde taalactiviteit n.a.v. reacties van anderen;
- oefenen en toepassen van (nieuwe) taalactiviteiten in verschillende situaties:
  - een praatje in de pauze,
  - het overbrengen van een boodschap
  - een voordracht (gedichtje) bij een bijzondere gelegenheid.

2. Rekenen en wiskunde

Karakteristiek

Algemeen

Algemeen doel van het reken-wiskundeonderwijs in het hele vso is het bijdragen aan de redzaamheid van leerlingen in situaties die reken- of wiskundige kennis, vaardigheden of inzichten vereisen. Dat zijn situaties, nu en in de toekomst, waar reken-wiskundevaardigheden ingezet worden: in het dagelijks leven in de privé sfeer (wonen en vrije tijd), in het publieke domein (burgerschap), in de werkpraktijk (van werk of activiteiten in dagbesteding), in het (vervolg)onderwijs in rekenen-wiskunde en/of andere leergebieden. Wiskunde wordt hier algemeen en in brede zin bedoeld, niet beperkt tot specifieke wiskundige gebieden.

De relatie met andere leergebieden is tweezijdig. Ten eerste gaat het om het gebruik van relevante situaties uit andere leergebieden en ten tweede om het in andere leergebieden bewust werken aan aspecten van rekenen-wiskunde.

Uitstroomprofiel Dagbesteding

In dit uitstroomprofiel ligt het accent op rekenen-wiskunde die nodig is ter voorbereiding op werk- en dagactiviteiten, wonen, vrije tijd en burgerschap, het is gericht op voor zover mogelijk zelfstandig en met hulp functioneren daarin.

Binnen de contexten van (toekomstige) woon en leefsituaties ontwikkelen leerlingen hun reken- en wiskundevaardigheden verder en ze ontwikkelen tot zover als mogelijk hun vermogens om rekenen-wiskunde in (praktische) situaties te herkennen, te interpreteren en te gebruiken.

Daarbij kunnen hulpmiddelen worden ingezet, zoals de computer en/of rekenmachine, zodat er ook gestreefd wordt naar het verwerven van de vaardigheden die nodig zijn om dat te kunnen.

Ook ontwikkelen de leerlingen reken- en wiskundetaal. Deze omvat de taal die het spreken over concrete reken-wiskunde handelingen mogelijk maakt (op het eigen niveau van de leerling) en de betekenis en (in)formele notaties van reken-wiskundige aanduidingen, tekeningen, schema's en tabellen. Het gebruik van adequate reken- en wiskundetaal ondersteunt het ordenen van het eigen denken. Het helpt bij argumentaties en bij uitleg aan anderen. Ook helpt het om argumentaties en uitleg van anderen te begrijpen. Deze taal is tevens voorwaardelijk voor samenwerking. Op het eenvoudigste niveau kan hierbij gedacht worden aan begrippen die verhoudingen tussen hoeveelheden en groottes aangeven.

Leerlingen verwerven (alsnog) kennis, vaardigheden en inzichten op het gebied van getallen, meten, tijd en geld.

Voorstel Kerndoelen Rekenen/wiskunde

1. De leerling leert zich oriënteren op en gebruik maken van ordenende handelingen.

Hierbij kan men denken aan:

- het leren vergelijken en ordenen met concrete materialen;
- het ontwikkelen van begrip over hoeveelheden, grootten en dergelijke;
- het ontwikkelen van het getalbegrip, aantallen bepalen;
- benoemen en gebruiken van hele getallen bij praktische situaties;
- het leren de tijdordening en tijdsindeling te gebruiken in dagelijkse situaties.

2. De leerling leert passende reken-wiskundetaal gebruiken en werken met getallen in betekenisvolle praktische situaties.

Hierbij kan men denken aan:

- herkennen van de toepassingen van rekenkundige bewerkingen optellen, aftrekken, vermenigvuldigen, delen en de symbolen daarbij;
- 'werken met' getallen in de zin van ordenen, vergelijken, afronden;
- de betekenis van negatieve getallen in relevante situaties (temperatuur,..);
- begrijpen en gebruiken van in dagelijkse situatie gangbare getalbenamingen, zoals half, kwart;
- begrijpen en gebruiken van eenvoudige ruimtelijke aanduidingen;
- begrijpen van eenvoudige representaties, zoals (dubbele) getallenlijn, strook, schema, tabel;
- kunnen lezen van plattegrond, kaart, legenda.

3. De leerling leert bij het oplossen van rekensituaties een hulpmiddel te gebruiken.

Hierbij kan men denken aan:

- in voorkomende rekensituaties beoordelen of je het zelf kunt uitrekenen of een hulpmiddel inzet;
- gebruiken van hulpmiddelen voor het rekenen, die passen bij de mogelijkheden van de leerling.

4. De leerling leert omgaan met meetinstrumenten, maten en grootheden, orde van grootte en nauwkeurigheid.

Hierbij kan men denken aan:

- bij omgaan met meetinstrumenten aan vaardigheden als kiezen van juiste instrument, instellen, aflezen, uitkomst noteren, aanpassen;
- bij gangbare grootheden aan lengte, gewicht, temperatuur, snelheid;
- bij gangbare maten denken aan eigen referentiematen en aan standaardmaten als m, kg, km, °C;
- bij schatten aan schatstrategieën, schatten op basis van referentiematen;
- bij nauwkeurigheid aan afronden van meetresultaten passend bij situatie;
- bij meetinstrumenten aan liniaal, rolmaat, balans, weegschaal, maatbeker, thermometer.

5. De leerling leert zich oriënteren op tijd en gebruik maken van tijdsaanduidingen.

Hierbij kan men denken aan:

- tijdsbegrippen zoals dagen van de week, gisteren, overmorgen, februari, herfst;
- grootheden van tijd: uur, kwartier, minuut, seconde (tel), dag, week, maand, jaar;
- klokkijken (digitaal/analoo);
- herkennen van gangbare of speciaal aangepaste tijdsaanduidingen;
- leren tijdsordening en tijdsindeling gebruiken in dagelijkse situaties;
- omgaan met klok, wekker, agenda, kalender, data.

6. De leerling leert omgaan met geld en betaalmiddelen.

Hierbij kan men denken aan:

- bedragen leggen;
- wisselen van eenvoudige bedragen;
- teruggeven vanaf bepaald bedrag (eenvoudige bedragen);
- berekeningen met geld, al dan niet met rekenmachine;
- bedragen (met name prijzen) afronden;
- prijsbesef en prijzen vergelijken;
- besef van en omgaan met giraal geld: pinnen, overmaken, ontvangen/betalen;
- begrippen als schuld en winst.

3. Mens, natuur en techniek (MNT)

Karakteristiek

Het brede leergebied 'Mens natuur en techniek' (MNT) biedt leerlingen een oriëntatie op levende en niet-levende natuur en op techniek in de eigen omgeving, op school, in eigen leef- en woonomgeving en (toekomstige) werk- en dagactiviteiten. Het leren zorgen voor zichzelf en anderen is een centraal thema in dit leergebied. Dit leergebied is gericht op een zo groot mogelijke zelfredzaamheid en participatie van leerlingen op het gebied van (zelf)zorg, wonen, dagelijkse werkzaamheden of activiteiten, vrije tijdsbesteding en burgerschap. Kenmerkend is dat de leerlingen op een praktische manier ervaringen opdoen waar ze in hun dagelijks leven, nu en in de toekomst, gebruik van kunnen maken. Ze komen in aanraking met organismen, materialen, voorwerpen en verschijnselen. Ook leren leerlingen om te gaan met eigen lichaam, andere mensen, planten, dieren, het milieu en technische producten en processen.

Het leergebied MNT in het uitstroomprofiel Dagbesteding kent verschillende thema's:

- zorg voor voeding, hygiëne en gezondheid (kerndoelen 1-3)
- planten en dieren (kerndoel 4)
- duurzaamheid en zorg voor de omgeving, milieu (kerndoel 5)
- techniek, hulpmiddelen en veiligheid (kerndoelen 6-8)

Algemeen geldt als doel voor leerlingen met een beperking, dat zij ICT, technologische hulpmiddelen en aanpassingen steeds beter leren benutten om de eigen redzaamheid te vergroten en communicatiemogelijkheden uit te breiden. In het leergebied MNT wordt er naar gestreefd dat leerlingen de mogelijkheden van ICT benutten bij het vinden, verwerken en verstrekken van informatie en bij de communicatie.

Voorstel Kerndoelen Mens, natuur en techniek

1. De leerling leert zorg te dragen voor gezonde voeding en het verzorgen van de maaltijden.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- het bereiden van een eenvoudige gezonde maaltijd of gerecht, voor zichzelf en anderen;
- de relatie van voeding en gezondheid, het bewaren van voedingswaren en hygiëneregels (voedselveiligheid);
- het voorbereiden van de tafel en gezamenlijk nuttigen van een maaltijd.

2. De leerling leert over aspecten van hygiëne en leert hygiënisch te handelen in de eigen school-, leef- en werkomgeving.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- persoonlijke hygiëne en verzorging, persoonlijke presentatie;
- woon-/werkplek hygiëne, schoonmaken en opruimen;
- leren zorgen voor de eigen woon- en leefomgeving.

3. De leerling leert hoofdzaken van bouw en functie van het menselijk lichaam en de lichamelijke en geestelijke ontwikkeling; en leert zorg te dragen voor de eigen lichamelijke, seksuele en psychische gezondheid.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- functioneren van het menselijk lichaam en de lichamelijke ontwikkeling naar volwassenheid;
- geestelijke ontwikkeling en het vinden van een balans tussen inspanning, ontspanning en rust;
- besef van eigen functioneren en gezondheid en gebruikmaken van de gezondheidszorg;
- basiskennis seksuele ontwikkeling;
- voorlichting over (voorkoming van) zwangerschap;
- voorlichting over (voorkoming van) geslachtsziekten;
- seksuele veiligheid en weerbaarheid, het stellen van eigen grenzen en deze bewaken;
- respectvol en weerbaar omgaan met verschillen in seksuele geaardheid.

4. De leerling leert te zorgen voor planten en dieren in de eigen leefomgeving, en leert veel voorkomende planten en dieren in de eigen leefomgeving te onderscheiden.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- leren zorgen voor planten en dieren thuis en in de ruimere leefomgeving;
- herkennen en benoemen van planten en dieren in de eigen leefomgeving;
- leren over de bouw, de vorm en de functie van organismen, zoals planten en dieren.

5. De leerling leert over aspecten van duurzaamheid en leert met zorg omgaan met het milieu.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- toepassen van afvalscheiding;
- juist gebruik en opslag van reinigingsmiddelen en oplosmiddelen;
- energiebesparing in huis, vermijden van verspilling;
- zuinig gebruik van materialen, schoonmaakmiddelen en dergelijke.

6. De leerling leert technische toepassingen herkennen en gebruiken, mede om de eigen redzaamheid te vergroten.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- gebruik van ondersteunende technische hulpmiddelen;
- gebruik van huishoudelijke apparatuur;
- gebruik van gereedschap en apparatuur bij klussen en activiteiten;
- klein onderhoud aan materialen en middelen plegen.

7. De leerling leert eenvoudig technisch onderhoud in de eigen leef- en woonomgeving uit te voeren.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- inrichting eigen woonruimte;
- onderhoud fiets;
- eenvoudig schilderwerk, stoffeerwerk;
- afvoer ontstoppen;
- batterijen vervangen;
- storingen signaleren en hulp vragen bij storingen.

8. De leerling leert over veiligheidsaspecten en leert zorg te dragen voor veiligheid voor zichzelf en anderen op school, thuis en op de werkplek.

Hierbij kan men denken aan vaardigheden met betrekking tot:

- zorgen voor een veilige en geordende woon-/werkomgeving;
- bewustzijn van bronnen van gevaar en veilig daarmee omgaan, zoals vuur, hitte, stoffen, lucht, elektriciteit;
- voorkomen van ongelukken, nemen van voorzorgsmaatregelen voor zichzelf en voor anderen;
- handelen bij ongelukken en calamiteiten, hulp inroepen of oplossen bij bijvoorbeeld materiële schade, klein of groot letsel, brand;
- onveilige situaties en gebeurtenissen herkennen en melden bij verantwoordelijke.

4. Mens en maatschappij

Karakteristiek

In dit leergebied staat centraal de toerusting van leerlingen voor hun functioneren in sociale en maatschappelijke verbanden en rol als burger in de Nederlandse maatschappij. Door middel van praktische ervaringen en reflectie daarop leren de leerlingen deze rol op verschillende manieren in te vullen: eerst op school, later ook op stages (in voor hen passende situaties met betrekking tot wonen, werken/dagactiviteiten en vrijetijdsbesteding) en in de bredere maatschappij.

Het leergebied Mens en maatschappij in het vso-uitstroomprofiel Dagbesteding is gericht op zo groot mogelijke zelfredzaamheid en participatie van leerlingen in het private en publieke domein op de gebieden van:

- rol als consument;
- mobiliteit en reizen;
- werk en activiteiten in dagbesteding;
- wonen;
- vrije tijdsbesteding;
- burgerschap.

Bij elk van deze gebieden is een kerndoel geformuleerd.

Bij de invulling van hun rol als burger en functioneren in de maatschappij hebben leerlingen in dit profiel verschillende vormen van ondersteuning nodig. Het stellen van (hulp-)vragen en het omgaan met ondersteuning en ondersteuners behoort voor deze leerlingen eveneens tot de te ontwikkelen burgerschapscompetenties.

Hierin ligt ook een relatie met de competenties die in de leergebiedoverstijgende doelen worden aangegeven.

Algemeen geldt als doel voor leerlingen met een beperking dat zij onder andere technologische hulpmiddelen en aanpassingen leren gebruiken om de eigen redzaamheid te vergroten.

In het leergebied Mens en maatschappij wordt ernaar gestreefd dat leerlingen tevens de mogelijkheden van ICT benutten bij het zoeken en gebruiken van informatie. Het leergebied Mens en maatschappij is gericht op de zelfredzaamheid en de participatie van leerlingen in het private en publieke domein op de gebieden consumeren/budgetteren, mobiliteit, wonen, vrije tijdsbesteding en burgerschap, en op de participatie in werkverbanden in (arbeidsmatige) dagbesteding of activiteiten.

Voorstel Kerndoelen Mens en maatschappij

1. De leerling leert wat hij voor een bescheiden bedrag kan kopen op basis van eigen voorkeuren.

Hierbij kan men denken aan:

- besef ontwikkelen over hoeveel iets kost (=prijsbesef), wat je kunt betalen met een hoeveelheid (zak)geld;
- besef ontwikkelen over wat je heel graag, graag of eigenlijk niet (per se) wilt hebben/kopen;
- leren omgaan met sociale druk en de invloed van reclame uitingen op het eigen consumptiepatroon;
- leren aankopen te betalen.

2. De leerling leert zich te oriënteren op de ruimtelijke omgevingen waarin hij zich bevindt met aandacht voor basale verkeersregels.

Hierbij kan men denken aan:

- (onder begeleiding en in groepen) zich een ruimtelijk beeld leren vormen van de omgeving waarin hij zich bevindt waaronder het herkennen van (markante) oriëntatiepunten;
- (onder begeleiding) dagelijkse reispatronen in de eigen omgeving verkennen;
- letten op het verkeer, verkeersregels en – borden, bijvoorbeeld hoe en waar je veilig kunt oversteken;
- lezen van zeer eenvoudige plattegronden.

3. De leerling leert deel te nemen aan werk en activiteitengroepen en daarin sociale gedragsregels te onderkennen en toepassen.

Hierbij kan men denken aan:

- beseffen wat werk en arbeid is in de wereld om je heen;
- het zelfstandig en samen verrichten van taken en het nakomen van afspraken;
- ervaren dat in het werken met activiteitengroepen sprake is van verschillende rollen, taken, posities en verantwoordelijkheden en dat een ieder daarin een eigen plaats heeft;
- leren samenwerken met anderen en regels voor samenwerken naleven.

4. De leerling leert over het begeleid wonen in woongroepen, in het bijzonder over het naleven van leefregels, het belang van huishoudelijke taken en het milieu.

Hierbij kan men denken aan:

- nakomen van huisregels, bijvoorbeeld op het gebied van omgangsregels, geluidsoverlast, maaltijden;
- nakomen van huisregels op het gebied van het milieu, zoals: het scheiden van afval, afval wegbrengen, geen afval op plaatsen die daar niet voor bestemd zijn (toilet, gootsteen), geen energieverstopping met water, gas en elektriciteit;
- verrichten van huishoudelijke activiteiten en het ervaren van het belang daarvan;
- meedoen aan klussen die betrekking hebben op woningonderhoud en verfraaiing.

5. De leerling leert over verschillende mogelijkheden om zijn/haar vrije tijd te besteden.

Hierbij kan men denken aan:

- ervaren (door te doen) wat je in je vrije tijd allemaal kunt doen en wat de eigen persoonlijke voorkeuren voor de besteding van de vrije tijd zijn;
- ervaren dat je (delen van je) vrije tijd zowel op jezelf als met anderen kunt besteden;
- ervaren (door te doen) hoe belangrijk het is om sociale contacten te leggen.

6. De leerling leert over overeenkomsten en verschillen tussen mensen en groepen van mensen in levensbeschouwing, opvattingen en leefwijzen, met daarbij aandacht voor seksualiteit en seksuele diversiteit.

Hierbij kan men denken aan:

- leren omgaan met de diversiteit in de samenleving, de verscheidenheid aan mensen, etnische groepen, religies, levensbeschouwingen, seksuele oriëntatie, waarden, normen, gewoonten en gebruiken;
- leren zich in elkaars standpunten te verplaatsen;
- leren een dialoog te voeren, ook met andersdenkenden;
- leren de eigen opvattingen te kunnen spiegelen aan bestaande normen, regels en rechten.

7. De leerling leert hoe hij betrokken kan zijn in medezeggenschap en besluitvormingsprocessen en welke bijdragen hij kan leveren aan een plezierige en stimulerende leer-, werk- en woonomgeving.

Hierbij kan men denken aan:

- leren actief participeren in groepsprocessen, leerlingenraad of bewonersraad;
- leren in woord en gebaar zo goed mogelijk duidelijk te maken wat je duidelijk wilt maken, waaronder voorstellen doen en een mening geven;
- leren dat je naar elkaar moet luisteren om ieders meningen en wensen te herkennen;
- ervaren dat je het niet altijd met elkaar eens hoeft te zijn, maar dat je wel tot oplossingen moet komen;
- leren dat je tot besluiten en/of instemming moet komen;
- leren dat wat besloten is ook moet worden uitgevoerd;
- onder leiding en begeleiding samen en alleen werken aan taken voor een leefbare ruimtelijke en sociale omgeving;
- leren dat je gezagsdragers die een rol spelen bij het oplossen van conflicten (groepsleiders en onderwijsgevendenden) moet respecteren;
- leren dat politie en justitie in de Nederlandse samenleving belangrijke gezagsdragers zijn.

5. Culturele oriëntatie en creatieve expressie

Karakteristiek

Algemeen doel

In het voortgezet speciaal onderwijs staat in het uitstroomprofiel Dagbesteding de voorbereiding op een gerichte dagbesteding, wonen, vrijetijdsbesteding en burgerschap centraal. Het leergebied 'culturele oriëntatie en creatieve expressie' draagt daaraan bij door het stimuleren van de persoonlijke, creatieve en kunstzinnige ontwikkeling van leerlingen, de ontwikkeling van de verbeeldingskracht en de ontwikkeling van competenties om de vrije tijd op een passende en bevredigende manier vorm te geven. Het richt zich op situaties, nu en in de toekomst, van dagelijks leven in de privé sfeer (wonen, vrije tijd) en op het stimuleren van deelname aan sociaal-culturele activiteiten. Daarmee is culturele oriëntatie en creatieve expressie niet alleen een leergebied, maar ook een vormingsgebied, waarin leerlingen hun kennismaking met culturele activiteiten en kunstzinnige en creatieve uitingen verbreden en verdiepen, voortbouwend op de kunstzinnige oriëntatie in het speciaal onderwijs. Als vormingsgebied is culturele oriëntatie en creatieve expressie uitermate geschikt voor het ontwikkelen van competenties voor, en bewustwording van, een zinvolle en bevredigende besteding van vrije tijd. Het onderscheid tussen culturele oriëntatie en kunstzinnige en creatieve expressie wordt hieronder uiteengezet.

Culturele oriëntatie

Binnen de culturele oriëntatie ligt het accent op de verkenning van het cultureel aanbod in de omgeving van de leerling. De leerling maakt kennis met instellingen of organisaties die een voor de leerling(en) passend cultureel aanbod. Kunst-, media- en erfoodeducatie hebben betrekking op het verkennen van de diversiteit van het aanbod in de omgeving van de leerling en het deelnemen aan verschillende culturele en kunstzinnige activiteiten.

Creatieve en kunstzinnige expressie

Allereerst verkennen de leerlingen op een actieve manier hun eigen expressieve mogelijkheden binnen verschillende kunstzinnige disciplines: beeldend, audiovisueel, muziek, dans, drama. Van daaruit krijgen zij zicht op eigen voorkeuren en talenten, op basis waarvan een keuze gemaakt kan worden voor verbreding en/of verdieping van vaardigheden in de gekozen discipline(s). Bij het maken van keuzes leren leerlingen omgaan met de mogelijkheden vanuit handicap-specifieke aspecten. In de gekozen discipline(s) worden verschillende functies verkend: uitdrukken van eigen gevoelens en ervaringen, vorm geven aan verbeelding, leren communiceren door middel van beelden, muziek, taal, spel en beweging, afhankelijk van hun individuele talenten. De leerlingen leren daarbij hun kunstzinnige/creatieve uitingen aan anderen te presenteren.

Daarbij en daarnaast leren de leerlingen oog te krijgen voor de diversiteit in kunstzinnige en creatieve uitingen van anderen. Die 'anderen' kunnen medeleerlingen zijn, maar ook professionele kunstenaars.

Voor culturele en creatieve expressie zijn vier kerndoelen omschreven. Per kerndoel zijn kernvaardigheden toegekend. Deze kernvaardigheden duiden kort en bondig aan waar het bij het kerndoel om draait. Op deze manier wordt in één oogopslag het karakter van het domein weergegeven.

Toelichting Kernvaardigheden bij kerndoel 1: Beleven en participeren

Het deelnemen aan culturele activiteiten kan zowel passief als actief ingevuld worden. Het verkennen van de eigen voorkeuren en mogelijkheden speelt hierbij een belangrijke rol. Dit kerndoel draagt bij aan de voorbereiding op een mogelijke invulling binnen wonen,

samenleven en vrije tijdsbesteding. Voor de meeste leerlingen zal het vooral een onderzoek zijn naar de mogelijkheden om hun vrije tijd zinvol en bevredigend in te vullen met creatieve en/of culturele activiteiten.

Toelichting Kernvaardigheden kerndoel 2: Producieren

In dit kerndoel staat de zeggingskracht van creatieve en kunstzinnige uitingen centraal. Dit vindt plaats tijdens het maken van een beeldend werkstuk, een dans, muziek of een toneelstuk. Feitelijk gaat het over alle facetten die horen bij het *producieren*, het maken van werk binnen de diverse kunstzinnige disciplines als muziek, dans, drama en de beeldende vakken: handenarbeid, tekenen, textiele werkvormen en audiovisuele vorming.

Toelichting Kernvaardigheden bij kerndoel 3: Presenteren

Dit kerndoel stelt het kunnen *presenteren* van eigen werk centraal. De vorm waarin gepresenteerd wordt kan daarbij verschillend zijn. Het kan gaan om het kunnen vertellen, maar ook om het presenteren in de voor de discipline geschikte media en contexten zoals het geven van een concert, expositie of theatervoorstelling.

Toelichting Kernvaardigheden bij kerndoel 4: Communiceren

Bij dit kerndoel staat communiceren centraal. Leerlingen vertellen wat ze van hun eigen kunstzinnig werk vinden en wat ze tijdens hun creatieve proces hebben ervaren of geleerd. Ze leren ook waardering te ontwikkelen voor het werk van anderen zowel medeleerlingen als professionele kunstenaars.

Voorstel Kerndoelen Culturele oriëntatie en creatieve expressie

1. De leerling maakt kennis met het (sociaal-)culturele aanbod in zijn omgeving door actief deel te nemen aan culturele activiteiten.

Hierbij kan worden gedacht aan:

- het gebruik maken van het aanbod;
- het deelnemen aan (diverse) activiteit(en);
- het ontdekken van mogelijkheden en voorkeuren.

2. De leerling leert vaardigheden waarmee hij zich creatief en kunstzinnig wil en kan uiten, passend bij de eigen mogelijkheden, talenten en voorkeuren.

Hierbij kan gedacht worden aan:

- het uitdrukken van eigen gevoelens;
- het vastleggen van ervaringen;
- het vormgeven aan verbeelding;
- over het eigen werk kunnen communiceren.

3. De leerling leert eigen kunstzinnig werk, alleen of binnen een groep, aan anderen (medeleerlingen, ouders) te presenteren.

Hierbij kan gedacht worden aan:

- het presenteren van eigen werk aan anderen;
- samen met een groep en/of alleen;
- de vorm van presenteren kan verschillend zijn, passend bij het werk, bijvoorbeeld: vertellen, concert, tentoonstelling, voorstelling, av-presentatie, filmpje.

4. De leerling leert te communiceren over eigen kunstzinnig werk en dat van anderen.

Hierbij kan gedacht worden aan:

- het kijken naar en praten over het eigen werk;
- het kijken naar en praten over het werk van andere leerlingen;
- het kijken naar en praten over het werk van professionele kunstenaars.

6. Bewegen en sport

Karakteristiek

Bewegingsonderwijs is erop gericht dat de leerlingen deel leren nemen aan bewegingsactiviteiten, waardoor zij een uitgangspositie verwerven om deel te nemen aan bewegingsactieve vrijetijdsbesteding, nu en later.

In veel activiteiten zitten aspecten die van belang zijn voor lichamelijke arbeid, zoals tillen en kracht zetten. Deze aspecten zullen gekoppeld aan passende activiteiten aan de orde komen. Veiligheid in bewegingssituaties en fitheid in relatie tot bewegen is ook een thema dat samen met verschillende activiteiten aan de orde komt. Op deze manier leren de leerlingen gezond te bewegen.

De ontwikkeling van het eigen motorisch vermogen, het kunnen omgaan met de eigen motorische (on)mogelijkheden, staat centraal bij het leren deelnemen aan activiteiten uit de bewegingsgebieden. Deze bewegingsgebieden zijn een goede afspiegeling van activiteiten uit de bewegingscultuur. Ook het bewegen met anderen krijgt aandacht. Mensen bewegen en reageren niet op dezelfde manier, waardoor het samen met anderen deelnemen aan bewegingsactiviteiten niet vanzelfsprekend verloopt. Dus is het nodig om te leren af te spreken wat de regels zijn en hoe die na te leven, elkaar helpen, op veiligheid letten, elkaars mogelijkheden respecteren en eigen mogelijkheden verkennen. Hierdoor leren de leerlingen het bewegen te reguleren.

Het plezier beleven aan deelname aan verschillende bewegingsactiviteiten is belangrijk. Een positieve beleving van bewegingsactiviteiten op school vergroot het enthousiasme voor deelname aan bewegingsactiviteiten op andere momenten. Sport kan leerlingen aantrekkelijke spel- en bewegingsactiviteiten bieden. Er zijn tegenwoordig veel bewegingsactiviteiten met een vrijblijvender en individueler deelname dan in de georganiseerde sport. Wanneer de leerlingen worden voorbereid op deelname aan de bewegingscultuur, dan gebeurt dat via uitnodigende en bij hun leeftijd en mogelijkheden passende spel- en bewegingsvormen, bijvoorbeeld met aangepaste regels en materialen. Hierdoor kunnen de leerlingen deelnemen aan activiteiten van speciale sportclubs en blijft integratie in de reguliere sportwereld ook tot de mogelijkheden behoren.

Voorstel Kerndoelen Bewegen en sport

1. De leerling leert deelnemen aan activiteiten uit verschillende bewegingsgebieden.

Hierbij kan men denken aan:

- bewegingsgebieden als balanceren, klimmen, zwaaien, springen, hardlopen;
- activiteiten als: acrobatiek, schommelen, trampolinespringen, sprinten, mountainbiken.

2. De leerling leert deel te nemen aan verschillende spelvormen en sportactiviteiten.

Hierbij kan men denken aan:

- doelspelen, terugslagspelen, tik- en afgooispelen, honkloopspelen, zelfverdedigingsspelen, mikspelen, jongleren;
- activiteiten als: basketbal, badminton, judovormen, trefspelen, golf.

3. De leerling leert deelnemen aan verschillende vormen van bewegen op muziek.

Hierbij kan men denken aan:

- bewegen in de maat van de muziek;
- dansvormen.

4. De leerlingen leren gezamenlijke bewegingssituaties met elkaar te reguleren.

Hierbij kan men denken aan:

- klaarzetten, opruimen, herstellen en aanpassen van opstellingen van materialen;
- regels en functies hanteren;
- functiewisselingen toepassen;
- team- en groepsindelingen maken en accepteren.

5. De leerling leert bewegingssituaties positief te beleven.

Hierbij kan men denken aan:

- ingaan op de bewegingsuitdaging en zich willen verbeteren;
- waarderen van de inbreng van anderen;
- inschatten welke activiteiten, contexten en motieven bij hen passen;
- omgaan met winnen en verliezen.

6. De leerling leert de betekenis van bewegen voor gezondheid waarderen.

Hierbij kan men denken aan:

- principes van veilig en verstandig bewegen (ook in woon- en werksituaties);
- gewend zijn aan regelmatig intensief bewegen.

7. De leerling leert deel te nemen aan bewegings- en sportactiviteiten buiten schoolverband.

Hierbij kan men denken aan:

- naar verenigingen en/of evenementen gaan;
- sportoriëntatie en keuzeprogramma's.

7. Friese taal en cultuur

Voor vso in de provincie Fryslân

Karakteristiek

Fryslân is een tweetalige provincie doordat zowel de Nederlandse als de Friese taal een belangrijke positie innemen. Veel leerlingen in Fryslân spreken Fries, de meeste leerlingen verstaan het Fries naar eigen zeggen voldoende tot goed. Ze beleven de tweetalige cultuur van de provincie dagelijks. Het past bij de algemene doelstelling van het streven naar zo groot mogelijke redzaamheid dat leerlingen die het vso verlaten zich in hun omgeving ook met het Fries kunnen redden. Het aanbieden van Fries in het vso-programma kan uitgevoerd worden conform de wettelijke kaders voor het vso en de kerndoelen, maar het is in uitstrooprofiel Dagbesteding geen verplichting.

In aansluiting op andere sets kerndoelen Fries (primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs) omvat het eerste kerndoel mede het besef van tweetaligheid in Fryslân en het op eigen niveau kunnen participeren in de Friese taal en cultuur. In de dagelijkse leefsituatie is voor de meeste leerlingen het Fries normaal. Bij de verdere kerndoelen Fries voor het uitstrooprofiel Dagbesteding is de verwachte woon- en leefsituatie en het werk of activiteiten in dagbesteding relevant als praktijk waarin in het Fries wordt gecommuniceerd. De kerndoelen richten zich op zo groot mogelijk redzaamheid in die situaties.

Daarom is het leren van Fries in dit uitstrooprofiel vooral gericht op praktisch gebruik in de verwachte uitstroombestemmingen, zoals dit ook geldt voor andere leergebieden. Dit moet niet beperkt worden opgevat, er is rekening te houden met het gegeven dat de beoogde toekomstsituatie niet vast ligt. Omwille van flexibiliteit in de woon- en werksituatie en verdere ontwikkelingsmogelijkheden na de schoolperiode zijn leerlingen in Fryslân gebaat bij de (verdere) ontwikkeling van basisvaardigheden Fries op een voor hen passend niveau.

Voor het Fries betekent dit dat primair gestreefd wordt naar het leren van praktische taalvaardigheden. Vooral de mondelinge taalvaardigheid, luisteren, begrijpen en spreken op voor betrokken leerlingen haalbaar niveau en aansluitend op het Fries thuis en in de dagelijkse situatie. Voor leerlingen in het uitstrooprofiel Dagbesteding is de schriftelijke taalvaardigheid geen uitgebreid doel, behoudens het herkennen van in de omgeving voorkomende Friese woorden of namen.

De kerndoelen Fries in uitstrooprofiel Dagbesteding zijn geformuleerd in afstemming met de kerndoelen Fries voor basisonderwijs en de kerndoelen van dit uitstrooprofiel voor Nederlandse taal en communicatie. Deze kerndoelen zijn niet toegesneden op de groep leerlingen met ernstige meervoudige beperkingen (uitstroombestemming ervaringsgerichte dagbesteding). Voor hen zal het Fries kunnen voorkomen als onderdeel van taal en communicatie: het leren communiceren met de middelen die voor de leerling geëigend zijn.

Samenvattend zijn de kerndoelen voor Fries in dit uitstrooprofiel gericht op:

- bewustzijn van tweetaligheid in en actieve attitude ten opzichte van de Friese taal en cultuur;
- begrijpen van het alledaagse gesproken Fries;
- zich in het Fries kunnen uitdrukken in dagelijkse situaties, gesprekken voeren;
- redzaamheid met betrekking tot in de dagelijkse situatie voorkomende geschreven taal;
- verwerven van woordenschat passend bij eigen niveau.

Voorstel Kerndoelen Friese taal en cultuur

1. De leerling ontwikkelt een actieve houding met betrekking tot gebruik van de Friese taal en deelname in de Friese cultuur.

Hierbij kan men denken aan:

- het Fries en Nederlands onderscheiden in de eigen en openbare situaties en daar naar eigen mogelijkheden mee omgaan;
- herkennen van schriftelijke Friese woorden in opschriften in de dagelijkse omgeving;
- kennismaken met en herkennen van kenmerken van de Friese cultuur;
- volgen van Friese mediaprogramma's die voor de doelgroep geschikte zijn;
- deelnemen aan voor de doelgroep geschikte activiteiten met betrekking tot de Friese cultuur.

2. De leerling leert actief te luisteren naar gesproken Fries in alledaagse situaties en verhalen.

Hierbij kan men denken aan:

- luisteren naar instructie in het Fries om taken of handelingen uit te voeren;
- luisteren naar een in het Fries voorgelezen of verteld verhaal;
- luisteren naar het Fries dat gebruikelijk is in maatschappelijke verkeer, zoals bij openbaar vervoer of in een winkel;
- luisteren naar gesprekken in de Friese taal en passend reageren;
- verwerven van een woordenschat door te vragen naar betekenis van niet gekende Friese woorden.

3. De leerling leert zich in het Fries uitdrukken in alledaagse situaties.

Hierbij kan men denken aan:

- in het Fries spreken en vertellen over dagelijkse dingen;
- gesprekken voeren in het Fries en daarbij ook vragen stellen over hoe je het zegt in het Fries;
- het gewenste in het Fries duidelijk kunnen maken in maatschappelijk verkeer, zoals bij openbaar vervoer of in een winkel;
- overleggen en samenwerken in een Friestalige context, in en buiten de school.

Kerndoelen 'Vorbereiding op dagbesteding'

Karakteristiek

Algemeen

In het vso-uitstroomprofiel naar dagbesteding worden leerlingen voorbereid op participatie in dagactiviteiten zoals door zorginstellingen worden aangeboden. Daarin bestaan verschillende vormen met te onderscheiden mogelijkheden en niveaus. Het kan gaan om arbeidsgerichte, activiteitengerichte of belevingsgerichte dagbesteding, en combinaties daartussen geven weer tussenmogelijkheden. De range van leerlingen en hun mogelijkheden is in dit uitstroomprofiel zeer groot en dat komt tot uiting in de zeer verschillende toekomstsituaties waarop de school hen voorbereiding wil bieden. Er is een groot verschil tussen leerlingen die ondersteund en begeleid werk kunnen verrichten (werkactiviteiten zonder dat sprake is van een arbeidsverhouding) en leerlingen waarbij primair voor een veilige omgeving met stimulerende ervaringen gezorgd moet worden. Uiteindelijk is het de bedoeling dat voor elke leerling de best passende plaats mogelijk wordt.

De kerndoelen ter voorbereiding op dagbesteding zijn erop gericht dat leerlingen hun competenties voor de praktijk van hun dagelijkse activiteiten optimaal kunnen ontwikkelen, rekening houdend met hun mogelijkheden en beperkingen.

De kerndoelen ter voorbereiding op dagbesteding sluiten aan op soortgelijke doelen voor het uitstroomprofiel Arbeidsmarkt, omdat de grens daarmee (loonvormende arbeid) in de doelen bewust niet scherp wordt getrokken. Reden hiervoor is dat leerlingen soms in dagbesteding alsnog kunnen doorgroeien naar arbeid, als ze zich doorontwikkelen in later jaren, en/of doordat een arbeidsplek in beeld komt die geschikt is of geschikt gemaakt kan worden. In zorginstellingen is hier ook oog voor: daar heeft men ook trajecten 'arbeidstoeleiding'.

Deze kerndoelen zijn gericht op praktische voorbereiding op (arbeidsmatige) dagbesteding en omvatten de volgende vier domeinen:

1. brede, praktische oriëntatie op werkvelden en dagactiviteiten (werk- en activiteitenexploratie),
2. vaardigheden om zo veel mogelijk eigen sturing te geven aan (levens-)loopbaan: verwerven, behouden en (indien nodig) veranderen van werk- of activiteitssetting (loopbaansturing),
3. ontwikkeling van algemene competenties voor functioneren in werk/dagactiviteiten en in wonen, vrije tijd en samenleving (praktische burgerschap). en
4. ontwikkeling van specifieke vaardigheden gericht op activiteiten en werkzaamheden, waaronder zo zelfstandig mogelijke redzaamheid in voor de leerling voorkomende situaties.

Domein: Exploratie van werk en dagactiviteiten

Wat een passende plek is voor een leerling kan eigenlijk alleen tot uiting komen door kennismaking en ervaring met het scala aan mogelijkheden dat voor hem of haar in aanmerking komt. De leerling moet het zelf ervaren, zijn voorkeuren ontdekken en leren te kiezen. Deels kan deze werkexploratie op school, maar heel nuttig is ook het gebruik maken van stage-mogelijkheden bij de regionaal beschikbare zorgvoorzieningen.

Domein: Kiezen en loopbaansturing

Een passende plek in werk en dagbesteding staat niet voor altijd vast. In de mogelijkheden van (werk-)activiteiten kunnen nieuwe perspectieven haalbaar worden en ook de jongere kan zijn mogelijkheden verder ontwikkelen of zijn voorkeuren veranderen, waardoor het te verwachten is dat men meer dan eens van situatie zal wisselen. De vaardigheden om hier zoveel mogelijk zelf sturing aan te geven, vormen het onderwerp van het tweede kerndoel. Dit doel zal in het algemeen met de nodige begeleiding en ondersteuning gepaard gaan, tegelijk met het ervaring

opdoen in de praktijk. De begeleiding in school krijgt vorm in een individueel transitieplan, als voorbereiding op hun loopbaan. De loopbaan vatten we dan voor deze leerlingen breed en integraal op: hun weg in het leven met betrekking tot wonen, werk- en dagactiviteiten, vrijetijdsbesteding en samenleving.

Het hangt van het niveau van de leerling af in hoeverre hij of zij dat in enigermate zelfstandig kan. Het streven is om de leerling, om wie het uiteindelijk gaat, hierin een zo groot mogelijk betrokkenheid en stem te laten hebben. Doel is om hun vermogens tot loopbaansturing te versterken en hen uit te dagen, zelf (mede)verantwoordelijkheid te leren dragen voor hun (toekomstige) loopbaan in het leven.

Domein: Werkcompetenties

De leerling ontwikkelt algemene (kerndoel 3) en specifieke (kerndoel 4) competenties voor werk. De beschrijvingswijze van deze competenties is ontleend aan de competentiestructuur, die ook gebruikt is bij uitstroomprofiel Arbeidsmarkt omdat de afstemming en herkenbaarheid te bevorderen. Hierdoor kunnen doorgaande ontwikkelingslijnen voor leerlingen ontstaan, maar ook is het voor de school praktisch eenzelfde soort achtergrond voor de beide uitstroomprofielen te hanteren, gezien mogelijke overlap en combinatie van beide groepen leerlingen in de organisatie van het onderwijs.

Het zijn vrij globale geformuleerde competentie categorieën en zullen in de praktijk voor deze leerlingen een eigen passende invulling krijgen.

Ook de overige onderdelen die hier onder werk-competenties worden genoemd zijn gericht op het verrichten van productieve taken in een op werk ingerichte omgeving zoals in arbeidsgerichte dagbesteding.

Voor leerlingen in het uitstroomprofiel Dagbesteding zijn de andere situaties en voorbereiding daarop zo divers dat de school hiervoor een op het perspectief van de leerling passende specifieke invulling van het programma kan ontwikkelen in afstemming met de ontvangende instellingen. Stages behoren ook hier tot de mogelijkheden.

Het verschil tussen de algemene werkcompetenties (kerndoel 3) en de specifieke vaardigheden (kerndoel 4) is dat het eerste betrekking hebben op het algemene functioneren in een op werken gerichte situatie, en de tweede de concrete vaardigheden bij het uitvoeren van werkhandelingen omvatten. Deze zijn uiteraard per werksituatie zeer verschillend. In de schoolsituatie en/of stage wordt deze uitvoering geleerd of getraind, lattend op de verschillende mogelijkheden van uitvoeringsniveau en/of ondersteuning die daarbij nodig is.

Deze doelen zijn geformuleerd in de richting van werkactiviteiten maar er is niet alleen aan een uitwerking voor arbeidsmatige dagbesteding te denken. Ook voor andere deeldoelgroepen en de voor hen passende dagbesteding is een passende uitwerking te maken m.b.t de aangegeven domeinen en vaardigheden van deze kerndoelen omvatten. De individuele mogelijkheden en kwaliteiten zijn uiteraard per leerling anders en daarmee de concrete uitwerking van deze kerndoelen naar de te onderscheiden deelgroepen maatwerk (zie de preambule).

Voorstel Kerndoelen voorbereiding op dagbesteding

1. De leerling verkent de mogelijkheden van werk en activiteiten die bereikbaar zijn.

Hierbij kan men denken aan de volgende subdoelen:

- De leerling neemt deel aan verschillende soorten dagbestedingen die voor hem in de omgeving beschikbaar zijn.
- De leerling verkent verschillende werkzaamheden en dagactiviteiten met de erbij behorende rollen, taken en verantwoordelijkheden.
- De leerling verkent stage mogelijkheden.

2. De leerling leert vaardigheden die het kiezen voor deelname aan en veranderen van werk of activiteiten mogelijk maken.

Hierbij kan men denken aan de volgende subdoelen:

- De leerling leert voor hem passende en geschikte activiteiten of situaties te selecteren.
- De leerling leert over zijn voorkeuren en motieven te communiceren.
- De leerling leert een portfolio op te bouwen en leert dit te gebruiken als middel om zich te presenteren.
- De leerling leert op hoofdlijnen de rechten en plichten van een werknemer en deelnemer aan dagbesteding en leert deze uit te oefenen (ermee om te gaan).
- De leerling leert officiële documenten die samenhangen met werk en dagbesteding lezen en begrijpen, of daarbij hulp vragen.
- De leerling leert organisaties kennen die zijn belangen behartigen en leert een keuze maken om al dan niet lid te worden van een dergelijke organisatie.
- De leerling leert op passende wijze de eigen belangen en wensen te behartigen in relatie tot aanpassing van het werk (aan de eigen mogelijkheden en beperkingen), en in relatie tot de realisatie van eigen ontwikkelingsmogelijkheden op het werk (scholingswensen, veranderen van werk).
- De leerling leert om contacten op te bouwen en te benutten, mede als ondersteuning bij het verwerven, behouden en veranderen van werk of activiteiten.
- De leerling leert gebruik te maken van voorzieningen voor bemiddeling, scholing en coaching.

3. De leerling ontwikkelt algemene competenties voor het uitvoeren van werk en activiteiten, met name de volgende:

3.1 De leerling leert samen te werken en te overleggen.

Dit houdt onder andere in:

- anderen raadplegen en overleggen;
- afstemmen;
- openhartig en oprecht communiceren;
- aanpassen aan de groep;
- bevorderen van teamgeest;
- bijdrage van anderen waarderen.

3.2 De leerling leert instructies en procedures op te volgen.

Dit houdt onder andere in:

- werken conform voorgeschreven veiligheidsvoorschriften;
- instructies opvolgen;
- werken conform voorgeschreven procedures, hierbij discipline tonen.

3.3 De leerling leert bij arbeidsmatige taken de juiste materialen en middelen op een doelmatige en doelgerichte manier in te zetten.

Dit houdt onder andere in:

- geschikte materialen en middelen kiezen;
- deze materialen en middelen doeltreffend en doelmatig gebruiken;
- goed zorgen voor materialen en middelen.

3.4 De leerling leert de eigen werkzaamheden te plannen en te organiseren.

Dit houdt onder andere in:

- doelen en prioriteiten stellen;
- activiteiten plannen;
- tijd indelen.

3.5 De leerling leert kwaliteit te leveren in arbeidsmatige situaties.

Dit houdt onder andere in:

- kwaliteitsniveau halen;
- productiviteitsniveau halen;
- systematisch werken.

3.6 De leerling leert ethisch en integer te handelen in werksituaties.

Dit houdt onder andere in:

- integer handelen;
- omgevingsverantwoord handelen;
- verschillen tussen mensen respecteren.

3.7 De leerling leert om te gaan met veranderingen en zich aan te passen.

Dit houdt onder andere in:

- aanpassen aan veranderende omstandigheden;
- nieuwe ideeën accepteren;
- omgaan met onduidelijkheid en onzekerheid;
- met diversiteit tussen mensen omgaan.

3.8 De leerling leert met druk en tegenslag om te gaan.

Dit houdt onder andere in:

- effectief blijven presteren onder druk;
- gevoelens onder controle houden;
- constructief omgaan met kritiek;
- eigen grenzen kennen, grenzen stellen.

4. De leerling ontwikkelt specifieke werkvaardigheden die passen bij de eigen keuzes, mogelijkheden en beperkingen.

Afhankelijk van het gekozen werk kunnen dat (vak)specifieke fysieke, manuele en/of mentale vaardigheden, kwaliteiten of vermogens zijn.

Hieronder kan worden verstaan:

vakspecifieke fysieke kwaliteiten tonen, zoals

- handig zijn, adequaat reageren, uithoudingsvermogen hebben (zorg voor dieren);
- met voldoende fysieke krachtinspanning werkzaamheden uitvoeren (buitenwerk in het groen);
- het gebruiken van lichamelijke kracht en nauwkeurigheid terwijl hij rekening houdt met de kenmerken van de goederen en opslagplaats, zodat de goederen snel, veilig en zonder schade opgeslagen worden (magazijn).

manuele vaardigheden aanwenden, zoals

- nauwkeurig en accuraat technieken toepassen bij het bewerken van producten (bijvoorbeeld in de horeca);
- het op bedreven en accurate wijze onderhouden van gereedschap en materialen (bijvoorbeeld in natuur en groen).

vakspecifieke mentale vermogens aanwenden, zoals

- het toepassen van vakkennis en technieken bij het bewerken van producten (bijvoorbeeld in horeca);
- het verwerken van betalingen in de kassa en verschillende betalingswijzen kunnen hanteren (bijvoorbeeld bij het afrekenen in horeca);
- het uitvoeren van transport- en opslagwerkzaamheden, rekening houdend met de kwetsbaarheid van materialen (bijvoorbeeld in natuur en groen);
- het controleren van goederen op kwaliteit en kwantiteit (bijvoorbeeld in winkel).

SLO is het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Al 35 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek beleid, wetenschap en onderwijspraktijk. De kern van onze expertise betreft het ontwikkelen van doelen en inhoud van leren, voor vele niveaus, van landelijk beleid tot het klaslokaal.

We doen dat in interactie met vele uiteenlopende partners uit kringen van beleid, schoolbesturen en -leiders, leraren, onderzoekers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties (ouders, bedrijfsleven, e.d.).

Zo zijn wij in staat leerplankaders te ontwerpen, die van voorbeelden te voorzien en te beproeven in de schoolpraktijk. Met onze producten en adviezen ondersteunen we zowel beleidsmakers als scholen en leraren bij het maken van inhoudelijke leerplankeuzes en het uitwerken daarvan in aansprekend en succesvol onderwijs.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl